

**İSTANBUL - ŞAM / BAĞDAD YOLU ÜZERİNDEKİ
MİMÂRÎ ESERLER**

I

Üsküdar - Bostancıbaşı güzergâhı
Semavi Eyice

Üsküdar - Bostancıbaşı derbendi güzergâhı
mimarî eserlerinin kitabeleri
M. Kemal Özergin

Tarih Dergisi

Cild IX. Sayı 13' den ayrı basım

İSTANBUL
EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
1958

208 No: qb 266
qb 267
21 No: qb 263

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. 0b266, 0b267

SINIFLAMA NO.

0b263

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

İSTANBUL - ŞAM - BAĞDAD YOLU ÜZERİNDEKİ MİMARİ ESERLER

I

Üsküdar - Bostancıbaşı Derbendi güzergâhı *

Semavi Eyice

Osmanlı İmparatorluğunun en mühim ana yollarından biri olan İstanbul - Şam - Bağdad yolu güzergâhı irili ufaklı bir çok mimarî eser ile işaretlenmiş bulunmaktadır. Kuyu, çeşme, namazgâh, köprü, câmi, kervansaray, misafirhane gibi birbirinden farklı mahiyette ve değişik ehemmiyetteki bu eserlerin bâzıları hâlâ mâmur olmakla beraber, bir çoğu harap veya tamamen ortadan kalkmıştır. Osmanlı-Türk medeniyetinin en dikkat çekici eserlerinden biri olan bu ana yolun başlıca alâmetlerini tanıtmamızın, bu yol hakkında ileride yapılacak büyük araştırmaya faydalı olacağı muhakkaktır. Ancak İstanbul-Şam-Bağdad yolu hakkındaki bu tetkikimizde muayyen bir sıra takip etmeği şimdilik lüzûmsuz görmekteyiz. Bu yolun üzerinde sıralanan çeşitli mimarî eserler muhtelif makaleler halinde tanıtıldıktan sonra umumî bir sentez yapılmak suretiyle, Osmanlı İmparatorluğunun Anadolu askerî ve kervan yolunun bütün hususiyetleri ortaya çıkmış olacaktır. Bu ana yolun İstanbul önünde son merhalesi olan Üsküdar üzerinde durmağı da başka bir tetkikimize bırakmağı doğru bulduk. Ehemmiyetli bir geçit iskelesine sahip olan bu yerin, gümrük, çeşme, misafirhane, aşhane ve kervansarayı ile kasabaya karışmış olması böyle bir ayırmayı zarurî kılmıştır. Bu ilk makalemizde, yolu takibe Üsküdar kasa-

* Burada bahsedilen mimarî eserlerdeki kitabeler M. Kemal Özerin tarafından işlenerek, bu yazımızı takib eden ayrı bir makale halinde toplanmıştır. Bu yolun üzerindeki eserler hakkında kısa bir yazı *İstanbul Anskl.*, IV, 1083 de «Bağdad yolu» maddesinde vardır.

basının dışından başlamakta ve Bağdad caddesini Bostancıbaşı derbendi yani bugünkü adı ile Bostancı istikametinde takib etmekteyiz (Har. 1). Yalnız burada üzerine dikkati çekmemiz gereken bir husus vardır ki, o da yakın zamana gelinceye kadar boş arazi veya tarla ve bostanlar arasından geçen bu yolun şimdi iki yanında oldukça sık bir iskâna rastlanmasıdır. Bu vaziyet, tetkik etmekte olduğumuz yol üzerinde bir takım mimarî eserlerin yapılmasına sebep olmuştur ki, meselâ Kızıltoprak'taki Zühtü Paşa câmii bu hususda bir misâl teşkil eder. Doğrudan doğruya bu yol ile alâkalı bir menzilhâh olmayan bu gibi eserler tabiatıyla bu tetkikimizin çerçevesi dışında bırakılmıştır. Ancak Marmara sahilindeki muhtelif iskeleleri Bağdad caddesine veya eski adı ile *Uluğol*'a bağlayan tâli yollardan da, bunlar bir kasaba içinde bulunmadıkça, bu makalemizde bahsedilmiştir. Menzil manzumeleri (Gebze, Karapınar gibi) ile kalabalık eser toplulukları (Karacaahmed Sultan türbesi ve etrafı gibi) ve güzergâhtaki kasabalar, ayrı müstakil monografyalar halinde tetkik edilecektir. Tanıttığımız mimarî eserlerin imkân nisbetinde fotoğraf ve krokilerini de vermeğe çalıştık. Bunların tam rölövelerinin çıkarılmasını ise mütehassıslarına bırakmayı uygun bulduk.

I. Tunusbağı çeşmesi (Üsküdar)

Yola bir mebdé olmak üzere aldığımız bu çeşme, hemen hemen eski Üsküdar kasabasının hududuna işaret etmektedir. Bu yerden itibaren büyük Karacaahmet mezarlığı başlamakta ve sağ tarafta uzanan mahallelerin tarihleri Selim III. devrinden geriye gitmemektedir. Bu bakımdan bir dereceye kadar bu çeşme İstanbul-Şam-Bağdad yolunun Üsküdar dışına çıkışının bir alâmeti sayılabilir. Tamirde yan duvarına tesbit olunan manzum esas inşa kitabesinden anlaşıldığına göre, bu çeşme H. 1092 (1681) de yaptırılmış ve cephede olan ikinci bir kitabenin ifade ettiğine göre, H. 1325 (1907) de Onuncu Daire-i Belediye Esnaf müfettişi Hacı Faik Bey tarafından tamir ettirilmiştir¹. Son zamanlarda dış manzarasını bozan boya ve badanalar ile alacalı bir görünüş kazanan çeşme, klâsik üslûptaki Türk çeşme geleneğine uygundur (Res. 1). Kesme küfeki taşından yapılmış olup, ufak bir saçağa sahiptir. Cephesi

¹ İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul 1945, II, 284, nr. 227-21.

yuvarlak profilli silmeler ile dik dörtgen biçiminde bir çerçeve ile belirtilmiş, bunun içine dış kemeri kaş kemer biçiminde olan bir niş yerleştirilmiştir. Aynı kemerin iç tarafındaki kavsinin âdet olduğu üzere dış kemeri aynen takip etmemesi garip bir hususi-yettir. Bu iç kemer daha ziyade yayvan bir sivri kemer görünüşüne sahiptir. Çerçevenin yukarı bölümünde ise ortada kitabe bulunmakta ve bunun iki yanında taş işlenmiş bir çift iri rozet görülmektedir². Çeşme mimarisi ve tezyinatının klâsik devirde ihmal edilmeyen bir unsuru olan bu rozetlerin ekser hallerde daha aşağıya da yerleştirildiği vâkidir. Halen suyu akmakta olan çeşmenin bir yalağı ve bunun iki yanında dışarı taşkın birer sed vardır.

a — Tâli sahil yolu :

II. Nevnihal Hatun menzili (Selimiye)

Bağdad caddesi, Tunusbağı çeşmesinin önünden itibaren mezarlıkların arasından Karacaahmed Sultan türbesine çıkmakta, buradan da su terazisinin önünden itibaren büyük mezarlığın içinden ve Miskinler tekkesinin tam önünden geçerek Saraçlar çeşmesine inmektedir. Fakat yolun ikinci kolu Tunusbağı çeşmesinin az ilerisinde ikinci bir cadde halinde Selimiye önünden geçerek, Kavaksarayı'nın arkasından Haydarpâşa çayırına iniyor ve burada, Haydarpâşa iskelesinden gelen yolu alarak, bir kolu ile Kadıköyüne diğer kolu ile ise Lâdikli Ahmed Ağa menzili önünden Ayrılık çeşmesi menziline kavuşuyordu. Önce Bağdad caddesinin sahil kolunu takib ettikten sonra Miskinler tekkesinden geçen esas kolunu tedkik edeceğiz.

Haydarpâşa iskelesine inen kol, Tunusbağı çeşmesinden sonra, mezarlıklar arasından H. 1318 (1900) tarihli Naci Bey ve Meymenet Hanım'ın hayratı olan kuyu önünden geçerek³, Çiçekçi adı verilen mahallede Selim III. çeşmesini⁴ ve Küçük Selimiye cami'ini sağda bırakarak hafif bir meyille Duvardibi su terazisine inmektedir.

² Bu çeşmenin yakın bir benzeri olarak Kadıköyünde Sürmeli Ali Paşa çeşmesi gösterilebilir, Tanışık, *Çeşmeler*, II, 288.

³ R. Anhegger, Tanışık'ın *İstanbul çeşmeleri*'nin tenkidi, *Der İslâm* 30(1952)241.

⁴ Tanışık, *Çeşmeler*, II, 402, nr. 313-107. Selim III. tarafından burada bir mahalle kurulması ile alâkalı olan bu çeşme bir menzil çeşmesi olmadığından bu tedkimizin çerçevesi içine alınmamıştır.

Buradan itibaren yolun solu boş arazi sağ ise Selimiye kışlasına ait talim sahaları ve askerî binalar ile hudutlanmıştır. Burada solda Sıhhat Memurları Okulu'nun yanında, yolun kenarında birkaç ağacın gölgelediği bir namazgâh vardır (Res. 2). Son zamanlarda beton bir temel ile 6×6 m. ölçüsünde kare bir saha halinde hududlandırılan bu namazgâhta mermerden $0,67 \times 2,35$ m. eb'adında büyük bir kapak taşının ortasına güzel bir mihrap taşı dikilmiştir. 1,67 boyunda ve 0,10 m. kalınlığında olan bu taşın en alt kenarı 0,34 en geniş kısmı ise 0,47 m. enindedir. Çok zarif, klâsik üslûpta tezyinatla süslü olan bu taşın cephesinin alt kısmı H. 1227 (1812) tarihli, Nevnihal Hatun adına bir kitabe ihtiva etmekte, ve üzerindeki tezyinatın üslûbu bakımından kitabesinin tarihinden çok daha eski gözükmetedir. Taşın yukarı kısmında bir istiridyeye kabuğunun iki yanında vazolardan çıkan karanfiller görülür. Bunun üzerinde uzanan bir friz stalaktit dizisi ihtiva etmekte, diğeri ise hayli girift bir dal kıvrımı tezyinatına sahip bulunmaktadır. Mihrap taşının alınlık kısmı, yine aynı derecede zengin kabartma tezyinat ile doldurulmuştur. Esas ölçüleri ile şeklini günümüze kadar muhafaza etmediği aşikâr olan bu namazgâhın çeşmesi, yolun sağ tarafında askerî tesislerin arasında görülen H. 1323 (1905) tarihli, esası daha eski olan çeşme değildir⁵. Namazgâhın solunda, mezarlığa doğru uzanan boş arazi⁶ ve namazgâhtan 65 adım (35 m. kadar) mesafede, talim sahasının beyaz işaret taşları arasında yere gömülü, sütûn biçiminde bir çeşme taşı vardır ki, kanaati-mize göre namazgâhın çeşmesine âittir (Res. 4). Bu çeşmenin suyu da, yanındaki delikten görülebildiği gibi hâlâ deniz istikametinde akmaktadır. Sayıları pek az olan sütûn biçimindeki çeşmelerin bir misâli olan bu eserin hakikî boyunu tesbit imkânsızdır⁷. Gövdesi üzerinde yayvan yürek biçiminde bir kartuş içinde H. 1284 (1867) tarihi mevcuttur. Bu duruma göre bu çeşme de, daha eski bir çeşmenin yerini almış olmaktadır. Taşın bütün tezyinatı, üst kıs-

⁵ Esası Hasib Paşa tarafından yaptırılan bu çeşme Zeki Bey tarafından H. 1323 (1905) de tâmir ettirilmiştir, kşl. Tanışık, *Çeşmeler*, II, 469, nr. 367-101.

⁶ Bu çeşme I. H. Tanışık tarafından görülmemiştir. R. Anhegger ise not 3 deki tenkid yazısında bunu kısaca zikr etmektedir, kşl. *aynı yazı*, 241.

⁷ Böyle mermer sütun halinde 1150 (1737) tarihli diğer bir çeşme de İstanbul'da Koca Mustafa Paşa camii avlusunda vardır, bk. Tanışık, *Çeşmeler*, I, 156, nr. 158.

mında bir friz teşkil eden bir püskül dizisine ve bir de bunun üstündeki başlığa inhisar etmektedir. Bu başlığın yukarısında da aslında bir tepelik bulunduğu, kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bu namazgâhın önünden geçen yolun deniz tarafında evvelce Kavak-sarayı bulunuyordu⁸. Buradan itibaren de Türk ordusunun başlıca toplanma yerlerinden biri olan Haydarpaşa sahrasının başladığı bilinmektedir. Nevnihal Hatun namazgâhının önünden sol tarafa mezarlık istikametine giden bir yol, Hacı Hüseyin Paşa sebili önünden geçerek iki caddeyi birbirine bağlıyordu.

III. Abdülmecid çeşmesi (Haydarpaşa)

Üsküdar istikametinden gelen tâli yol (veya sahil tarafı yolu), şimdiki Haydarpaşa Lisesi ile hastahanenin arasından geçerek hafif bir inişle Haydarpaşa iskelesine bağlanıyordu. Şimdiki Haydarpaşa hastahanesi polikliniğinin (eski İntaniye h.) bahçe duvarına bitişik olan H. 1255 (1839) tarihli Abdülmecid çeşmesi de bu yol üzerinde bulunuyordu⁹. 1057 sayılı ve 28 Mayıs 1927 tarihli kanunu pek garib bir surette anlayan, lüzûmundan fazla gayretli bir âmir tarafından kitabesi tamamen kazıtılan bu çeşme¹⁰, yolun tesviyesi sırasında da kitabe seviyesine kadar toprağa gömülmek suretiyle mahvedilmiştir. Tamamen mermerden olan bu çeşme barok üslûbta bir nişe ve bunun üzerinde dik dörtgen biçiminde bir çerçeveye sahip bulunuyordu. Bu üst çerçevenin ortasında uzun bir kitabe, iki yanda ise kabartma olarak işlenmiş iki tezyinî motif vardır. Halen görülebilen bu kabartma motifler, Türk sanatında Avrupa tezyinî örneklerinin nüfuzunu gösteren garip şekillerdir. Bunların tezyinî birer rûbâb olduğuna ihtimal verilebilir (Res. 3).

⁸ R. Osman, *Üsküdar kıyılarında bir cevlan ve mimari tarihimize alâkalı bir lahid*, İstanbul Belediye mecmuası. S. Ünver, *Üsküdar Kavak-sarayı hakkında vesikaları sıralama ve bir deneme*, Yücel, nr. 29, 30 (1937) 217 de İ. H. Uzunçarşılı'dan naklen Selimiye kışlası yerinde evvelce bir han (kervansaray ?) bulunduğu iddia edilmektedir. Kavak ve Şerefabad sarayları hakkında ayrıca bk. A. Erdoğan, *Üsküdar su yolu haritası*, Türk Tarih Arkeologya ve Etnogrfya Dergisi, IV (1940) 139-143.

⁹ Tanışık, *Çeşmeler*, II, 436 nr. 342-136, Ziver tarafından tertib edilen kitabesinin yalnız tarih beyti verilmektedir.

¹⁰ Bu kitabe, *Türkiye Cumhuriyeti dahilinde bulunan bilcümle mebânî-i resmîye ve millîye üzerindeki tuğra ve medhiyelerin kaldırılması hakkında kanun*'un (kşl. N. Can, *Eski eserler ve müzelerle ilgili kanun, nizamnâme ve emirler*, Ankara 1948, 26) kurbanı olmuştur.

IV. Haydarpaşa deresi köprüsü (Haydarpaşa)

Şimdiki modern köprünün Kadıköy tarafındaki ucuna yakın bir yerde yol, sahilde, Haydarpaşa deresinin üstünde küçük bir köprüden geçiyordu. Yirmi yıl kadar öncesine kadar burada, mermerden uzun bir kitabe görölüyordu¹¹. Şimdiki köprü inşâ edilirken, buradaki yollar da yeniden tanzim edilmiş ve yerinden sökülüp bu kitabe de ortadan kaybolmuştur¹².

V. Lâdikli Ahmed Ağa menzili (Kadıköy)

Haydarpaşa deresinin az ilerisinde, sahilde büyük çınarı hâlâ duran bir namazgâh vardır. Şimdiki yerinde olan eski Haydarpaşa iskelesinden¹³ gelen yolu esas Bağdad caddesine bağlayan ve aynı zamanda Üsküdar—Kadıköy sahil yolunun kavşağında kurulmuş olan bu namazgâhın 1930 yıllarına doğru mihrap taşı ortadan kaldırılmış¹⁴, bir müddet sonra da, namazgâh yerinin herhalde Evkafca satılması sayesinde bir kısmı üzerinde bir ev inşâ edilmiştir. Halen bu menzil yerinden namazgâhın ihata duvarından temel bakiyeleri ile asırdide bir çınar ve bir çeşme kalabilmiştir (Res. 5). Çeşmenin yakın zamana gelinceye kadar akan suyu kesilmiştir. Üslûpsuz bir şekilde kaba taşlardan yapılmış olan çeşmenin, aslında

¹¹ Bu kitabe için bk. M. Râif. *Mir'at*, 34-35,

¹² Bu mıntikanın eski eseri olarak, halen tren hatlarının arasında kalmış olan açık türbe zikredilebilir. Raif, *Mir'at*, 36 da bahsi geçen Mustafa III. devri ricâlin-den Cebthane ocağından Ömer Efendi ruhu için oğlu Mahmud Efendi tarafından yaptırılan Haydarpaşa namazgâhından bir iz kalmamıştır. Bu namazgâhın yeri türbenin yakınında olmalıdır.

¹³ Kauffer haritasında bu iskele ile, iskeleyi Ayrılık çeşmesi önünde Bağdad caddesine bağlayan yol görölmektedir. Bu yolun sol tarafında şimdiki köprünün Kadıköy tarafındaki ucu yerinde yirmibeş yıl öncesine kadar sarı boyalı büyük bir yalı dururdu.

Kauffer'in haritası J. B. Lechevalier, *Voyage de la Propontide*, Paris 1800'de basıldıktan sonra, Cte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque*'de ve ayrıca J. von Hammer, *Constantinopolis und der Bosphoros*, pesth 1822 ile aynı müellifin *Geschichte des osmanischen Reiches* ve *Histoire de l'empire ottoman* (J. J. Hellert tab'ı)'ın iki baskısı olan atlasında da Barbié du Bocage tarafından yapılan bazı düzeltmeler ile ıktıba olunmuştur. Bu yolun eski vaziyeti hakkında ayrıca bk. C. Stolpe, *Plan von Constantinopel*, Berlin 1866. Bu yolun Feneryolu'na kadar olan kısmı için Moltké'nin çizdiği haritaya istinaden İstanbul'da 1268 de basılan haritadan da istifade olunabilir.

¹⁴ M. Raif, *Mir'at*, 35-36'da mihrap taşının kitabesinin sureti mevcuttur.

daha iyi bir görünüşü olduğu ve şimdiki şeklini geç bir tamirde aldığı kolaylıkla tahmin edilebilir. Evvelce «Servili çeşme» adı ile tanındığı kitabesinde ifade edilen bu çeşme ve namazgâh H. 1208 (1793)'de Lâdikli Ahmed Ağa tarafından yaptırılmıştır¹⁵. Çeşmenin kaba inşaatı ile tezat teşkil eden mermer ayna taşı ve yine çeşmenin yapısı ile hiç te mütenasip olmayan hayli uzun manzum kitabesi, çeşmenin aslında daha itinalı olduğunun başlıca delilleridir. Ayrıca çeşmenin üstünü kapatan yekpare mermerden, kenarı silmeli levhanın da aslında bir yalağın ön cephesi olduğuna muhakkak nazarı ile bakılabilir. Herhalde bu çeşme şimdiki halini muahhar ve kötü bir tamirde almıştır. 2,50 m. kadar boyunda olan çeşmenin yuvarlak kemerli 0,22 m. derinliğinde bir nişi vardır. Bunun ortasında mermer kitabe (0,61 × 0,80. m.) ve çok aşınmış bir vaziyette barok üslûptaki ayna taşı (1,07 × 0,44. m.) yer almıştır. Nişin iki yanında dışarı taşkın sedler görülmektedir. San'at bakımından şimdiki hali ile pek değerli olmayan bu eser, tarihî topoğrafya bakımından hususi bir ehemmiyete haizdir. Çünkü iki yol kavşağına işaret ettikten başka, buradaki iskelenin ve aynı zamanda Haydarpaşa çayırı mesiresinin de yerlerine işaret eden son hâtıradır. Bu namazgâhın önünden geçen sokak (Haydarpaşa çayırı sok.) Haydarpaşa iskelesini esas Bağdad caddesine Ayrılık çeşmesi önünde bağlayan eski yolu takip etmektedir.

b — Esas Bağdad yolu:

VI. Miskinler tekkesi çeşmesi (Karacaahmed)

Esas Bağdad caddesi, Tunusbağı çeşmesi önünden Karacaahmed türbesinin önüne gelerek, Fethi Paşa camii¹⁶ karşısından Miskinler tekkesi istikametinde uzanıyordu. Bu yolu takiben Anadolu'ya çıkanların ziyareti ihmal etmedikleri Karacaahmed türbesi ve XVIII. asırda bunun yakınında yapılan Sadeddin Efendi sebil, çeşme

¹⁵ Raif, *Mir'at*, 35; Tanışık, *Çeşmeler*, II, 388, nr. 305-99.

¹⁶ Rodosî Hacı Hafız Ahmed Ağa tarafından yaptırılan ve ahfâdından Fethi Ahmed Paşa tarafından ihya edilen cami'in (Râif, *Mir'at*, 117) evvelce altında olan çeşme yolun eskiden genişletilmesi sırasında karşıya, mezarlık duvarı önüne alınmıştır (Tanışık, *Çeşmeler*, II, 446, nr. 349-143). Kadıköy'den gelerek Kısıklı'ya kıvrılan yolun başında da su terazisi dibindeki mezarlık duvarına bitişik yine aynı âileden Ayşe Hatun ruhu için yapılmış çok zarif bir çeşme daha bulunmaktadır (Tanışık, *Çeşmeler*, II, 396, nr. 309-103).

ve türbesini¹⁷ başlıbaşına bir mevzu olabileceği için bu yazımızın çerçevesi dışında bırakıyoruz. Karacaahmed mezarlığının deniz tarafındaki kenarında XVI. asırda Selim I. tarafından kurulmuş olan Miskinler tekkesi de Bağdad yolunu takiben yola çıkmış olan seyyahların ihmal etmedikleri bir «menzil» idi¹⁸. Karaca Ahmed Sultan'ı ziyâret eden seyyah, Miskinler tekkesi önünde sıralanan nezir taşlarının tepesindeki çukurlara sadakasını da bıraktıktan sonra yoluna devam ediyordu. 1927'ye kadar içinde hastaların yaşadığı bu cüzam tecrithanesi, tekkelerin resmen kapatılmasından sonra, metrük kalarak harab olmuştur¹⁹. Bir kaç yıl öncesine kadar bazı duvar bakiyeleri ile mescid minaresinin yıkıntısı duran bu «tekke» nin bugün hiçbir izi kalmamış ve arsası üzerine de, 1956-1957 de Karacaahmed mezarlığının yola giden kısımlarından getirilen mezarlar yerleştirilmiştir. Etrafını çeviren ağaçların arasında bu saha çıplak bir boşluk halinde derhal belli olmaktadır. Miskinler tekkesinin yerini gösteren son hâtıra mezarlık duvarının dış tarafında olan Hâfız İsa Ağa çeşmesidir. Taş ve tuğladan yapılmış dört köşe ehramvârî ve üzeri taş kaplı sivri damlı büyük bir su haznesinin yola bakan 6,80 m. enindeki cephesi ortasında olan tamamen mermer çeşme XIX. asır başları uslubuna uygun güzel bir eserdir. 0,70 yüksekliğindeki bir yalak kısmını 2,10 yüksekliğinde çeşme nişi takib etmekte, bunun üstünde de profilli bir korniji takib eden 1,85 yüksekliğinde muhteşem bir kitabe kısmı ile tura alınlığı bulunmaktadır (Res. 6). Bu alınlığın iki yanındaki çam kozalağından sağdaki kaybolmuştur. 36 kartuş içinde olan gayet uzun

¹⁷ Sadeddin Efendi sebili (İ. Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1939, 37; Tanışık, *Çeşmeler*, II, 348 nr. 273-67) nin ve Karacaahmed türbesinin (Râif, *Mir'at* 116) gerisindeki mezarlıkta sütunlar üstüne oturtulmuş bir kubbeden ibaret eski bir açık türbe vardır (resmi için bk. E. Diez-H. Glück, *Alt-Konstantinopel*, München 1920, (res. 85).

¹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, I. 475; Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul 1281, II, 246; Raif, *Mir'at*, 90.

¹⁹ S. Ünver, *Cüzam hastalığına dair arşiv kayıtları*, Dirim, nr. 3 (1936); Ayn. müell. *Türkiyede cüzam hastalığı tarihine âit*, İstanbul Belediye mecmuası, 1934; ayn. müell. *Türkiye cüzam tarihi hakkında*, Poliklinik Mecmuası neşriyatı, nr. 2, İstanbul 1934. Bu neşriyatlarda aslında bir zaviye olan tekke'nin resimleri, plânı, harabesi, civarı ve 1 m. kadar boyundaki nezir taşlarının fotoğrafları vardır. Tekkenin 1330 (1911/12)de yapılan güzel bir resmi için bu neşriyattan başka bk. S. Ünver, *Ressam Ali Rıza, hayatı ve eserleri, 1858-1930*, İstanbul 1949, 13, lev. VIII.

manzum H. 1226 (1811) tarihli kitabe ise Vâsıf tarafından tertib edilmiş ve Rakım hattı ile yazılmıştır ki bu bakımdan da hususi bir değere haizdir²⁰. İki yanında az taşkın payeler ile çerçevelenen çeşme nişi yayvan profilli bir kemere sahiptir. Her hususiyeti ile Osmanlı-Ampir üslûbunu aksettiren bu güzel çeşme, son zamanlarda önüne dökülen topraklar yüzünden maalesef gömülmek tehlikesi ile karşı karşıya bırakılmıştır. Kavak-sarayı önünden geçen tâli yol ise bir ara bu yol ile eşas Bağdad caddesine, bu çeşmenin az ilerisinde bağlanmış bulunuyordu²¹.

VII. Saraçlar çeşmesi menzili (Karacaahmed)

Üsküdar'dan gelen esas Bağdad caddesi Miskinler tekkesinden sonra Karacaahmed mezarlığının arasından Seyyid Ahmed deresine iniyordu. Mezarlığın tam ucunda dereye daha gelmeden geniş düzlüğün kenarında kurulmuş olan Saraçlar namazgâhı ve çeşmesi, 1956'da buradan geçirilen kara yolunun tesviyesi için yığılan metrelerce kalınlıktaki toprak tabakasının altında kalarak ortadan kaybolmuştur. Uzun manzum kitabesinden H. 1190 (1776) da yaptırıldığı anlaşılan bu çeşmenin²² bânisi belli olmamakla beraber, F. Kauffer tarafından Choiseul-Gouffier için yapılan haritada burada bir «*Abdulla Effendi tchesme*» sine işaret edilmiş olması dikkati çeker²³. Kitabesinde de açıkça ifade edildiği gibi, çeşmenin haznesinin üstü bir sofa yâni namazgâh idi. Yekpare mermerden büyük bir taş hem ayna taşı vazifesini görüyor hem de uzun kitabeyi ihtiva ediyor, bunun iki yanında ise birer sütun yer almış bulunuyordu. Hiçbir tezyinatı olmayan bu çeşme, bir çok ağaçların gölgelediği sofası ile, câzib bir köşe teşkil ediyordu. Saraçlar çeşmesi adı ile tanınan çeşmenin ayna taşının önündeki yalaktan

²⁰ Râif, *Mir'at*, 91; Tanışık, *Çeşmeler*, II 408, nr. 319-113 (Balım Ağa çeşmesi adı ile); eski bir resmi için bk. S. Ünver, *Cüzam hastalığı...* Dirim. nr. 3 (1936); Burada, Râif, *Mir'at*, 91'de bahsi geçen H. 1305 (1887/88) tarihli kuyu da henüz durmaktadır.

²¹ Selimiye'deki namazgâh önünden gelen ve iki paralel caddeyi bağlayan bir yolun üzerinde de yine mezarlık duvarına bitişik olarak H. 1282 (M. 1865) tarihini ihtiva eden Hacı Hüseyin Paşa sebili mevcut bulunmaktadır (bk. İzzet Kumbacılar, *Sebiller*, 57)

²² Râif, *Mir'at*, 37-38; Tanışık, *Çeşmeler*, II, 374, nr. 294-88.

²³ Kitabenin tamamı Râif, *Mir'at*, 38'de vardır.

başka iki yanda hayvanların sulanması için ayrıca daha yalaklar uzanıyordu. Sofa duvarının ön cebhesi kesme taş ve tuğladan yapılmıştı²⁴.

VIII. İbrahim Ağa çeşmesi (İbrahimağa)

Saraçlar çeşmesinin önünden itibaren düzlüğe inen yol, Haydarpaşa deresinin iki kolu olan Seyyid Ahmed ve İbrahim Ağa derelerini tek gözlü gayet ufak birer köprücük vasıtasıyla atladıktan sonra İbrahim Ağa câmii²⁵ önünden geçerek Ayrılık çeşmesi menziline ulaşmaktadır. Bu köprücüklerden birincisi henüz durmaktadır. Mimârisinden anlaşıldığı gibi çok yeni bir devirde yeniden yapılmıştır. İbrahim Ağa câmii, burada kurulmuş olan küçük bir iskân yerine aid olduğundan bir menzil câmii teşkil etmemektedir. Ancak bunun önündeki halen kitablesiz çeşme bir menzil çeşmesi evsafına haizdir. Burada ayrıca bir de namazgâh olup olmadığı bilinmemekle beraber, yolun karşı tarafında bir kaç gayet yaşlı ağaç ve bilhassa hayli kalın muhteşem bir çınar dikkati çekmektedir. Küfeki taşından yapılmış olan çeşme, câmi'in hazire duvarı ile şimdi kahvehane olan eski karakol binası arasındadır ve bir kaç büyük ağaç tarafından gölgelenmektedir²⁶. 2,65 m. genişliğindeki cephesinde 1,25 m. genişliğinde sivri kemerli bir nişi ihtiva etmektedir. Burada su, tunc bir lüleden devamlı akmaktadır. Lülenin üstünde evvelce bir kitabe olduğu ve bunun yazılarının araba oklarının çarpması sonunda tamamen tahribe uğradığı iddia edilmektedir. Yazı izleri olması muhtemel bâzı mübhem çizgiler görülmekte ise de, bunlardan herhangi bir netice çıkarmak mümkün değildir. Mimârisi hayli itinasız olan çeşmenin sol tarafında yekpare mermerden, hayvanların sulanması için ikinci bir yalak görülmektedir (Res. 7).

IX. Ayrılık çeşmesi menzili (Haydarpaşa)

Ana yol, İbrahim Ağa çeşmesinden sonra birinci selâmetleme kademesine işaret eden meşhur Ayrılık çeşmesine ve namazgâhına

²⁴ Tanışık, *Çeşmeler*, II, 375'deki fotoğrafından başka, Ali Rıza bey tarafından yapılmış bu çeşmenin resmi de vardır, kşl. S. Ünver, *Ressam Ali Rıza*, 13.

²⁵ *Hadika*, II, 232 v.d.; Raif, *Mir'at*, 37-38.

²⁶ Son yıllarda tamir edilen bu câmi'in avlusunda dikkat çekici bir Bizans sütun başlığı mevcuttur. Çeşmenin bitişiğinde halen kahvehane olan eski karakol binasının kitabesi için bk. Raif, *Mir'at*, 37 (tarihi H. 1260=1844)

ulaşmaktadır. Haydarpaşa iskelesinden gelen yolun kavşak noktası olan bu yerde ötedenberi kervanların ve sefere çıkan ordunun selâmetlendiği bilinmektedir. Zaten Haydarpaşa çayırı²⁷ Anadolu yakasının ordugâh sahrasını teşkil ediyordu. Bu güzergâhın en mühim eserlerinden olan çeşme, ufak bir meydanlığın ortasında bulunmaktadır. Etrafında üç eski ağaç vardır. Fakat maalesef son bir kaç sene içinde, bu meydanlığa ve çeşmenin üzerine devamlı olarak dökülen moloz ve pislik, Türk tarihi bakımından büyük değeri olan bu yer kadar, güzel bir san'at eseri olan çeşmeyi de feci bir hale sokmuştur ve sokmaktadır. Bu çeşmenin namazgâhı az ileride, Taşköprü caddesi ile Sarayardı sokağı arasındaki adanın ucundadır. Aslında bir mezarlık adası olan bu yerin bilhassa namazgâh kısmı bugün ufak evler, «gecekondular» tarafından işgal edilmiş ve mihrab taşı kaybolmuştur. Ancak burada taştan kaba bir yalak, mermerden güzel bir kuyu bileziği ve Sarayardı sokağı kenarında yalakdan itibaren 30 adım kadar bir mesafede başlayıp 18,50 m. kadar uzanan muntazam taştan bir duvar kalmıştır. Üç sıra halinde muntazam kesme taş bloklarından yapılan bu 1,40 m. yüksekliğindeki duvarın namazgâha ait olduğu muhakkaktır. Çeşmenin kitabesinden anlaşıldığına göre²⁸, ilk binası Gazanfer Ağa tarafından yapılmış²⁹ ve H. 1154 (1741)'de Kapağası Ahmed Ağa tarafından ihya edilmiştir. Tek satırlık ikinci bir kitabeden öğrenildiğine göre H. 1340 (1921-22)'de Dürriye Sultan ruhu için bir defa daha tamir ettirilmiştir. Eski resimlerinde açıkça görülebildiği gibi, bu çeşme önündeki esas yalağından başka yanlarda da hayvanların sulanması için yalaklara sahipti. Bugün bunlar ve çeşmenin kendisi, aynataşının üst kenarı seviyesine kadar bir moloz tabakası içinde kalmıştır. Gayet zarif nispetleri olan çeşme

²⁷ Haydarpaşa çayırında cereyan eden tarihî hadiseler toplanmış değildir. XIX. asra ait *Cabi Said Efendi vekayinâmesi*'nde H. 1228 (1813)'de İbrahim Paşa'nın burada alay göstermesi zikredilir ki, bu merasimi padişah Gümrükçü-bağı köşkünden seyretmiştir.

²⁸ Raif, *Mir'at*, 37-38; Tanışık, *Çeşmeler*, II, 346, nr. 272-66; R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 982-983; eski iyi bir fotoğrafı için, bk. A. Oğan, *Les fontaines d'İstanbul*, Türk Tarih ve Ot. Kur. Belleteni, sayı 68, 1947, s. 7; ayrıca bk. İstanbul Eski Eserler Encümeni, Dosya nr. 598.

²⁹ Gazanfer Ağa'nın İstanbul'da halen Belediye müzesi olan manzumenin sahibi Gazanfer Ağa ile aynı olması muhtemeldir, bk. S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, 56, nr. 75; M. Erdoğan, *Mimar Davud Ağa*, Türkiye Mecmuası, X, 1955.

3,35 m. kadar yüksekliğinde, 2,87 m. genişliğinde ve 1,25 m. kalınlığındadır. Tamamen muntazam yontulmuş küfeki taşından yapılmış olup evvelce bir kaç defa muhtelif renklerde badana ile boyanmış olduğu bazı kalıntılardan anlaşılmaktadır. Cephesinin köşeleri stalaktitli başlıklı köşe sütunu halinde yuvarlak olarak yontulmuş ve bu cephe bir silme ile dik dörtgen bir çerçeve halinde belirtilmiştir. Bu çerçevenin içinde 1,74 eninde ve 0,38 m. derinliğinde bir niş bulunmaktadır. Nişin kemeri, klâsik «Bursa» kemeri ile yine eskidenberi kullanılan kaş kemerin câzip bir kalitesi halindedir. $0,62 \times 0,49$ m. ölçüsündeki mermer aynasında yine klâsik bir Türk kemeri kabartma olarak işlenmiş, bunun iki yanına birer de rozet işlenmiştir. Ayna taşının iki yanında da, 0,23 m. boyunda birer tas gözü bulunmaktadır. Kemerin içindeki esas kitabe $0,55 \times 0,52$ m. ölçüsünde mermer bir levha üzerine yazılmış olup üst kenarında bir yaprak dizisi tezyinatı ihtiva etmektedir. Çeşmenin saçak hattı, 0,23 m. yüksekliğinde yine küfeki taşından yontma bir «*fleuron*» dizisi ile süslenmiştir. Bu süsleri ihtiva eden taşların bazıları sökülmüş olarak yerde durmaktadır. Ayrılık çeşmesi Türk tarihindeki ehemmiyeti yanında bir san'at eseri olarak da kıymetlidir³⁰. Küfeki taşından inşa edilen çeşmeler arasında en zarif ve en zenginlerinden olan bu çeşmenin halen görülen binasının ilk inşasına mı, yoksa Ahmed Ağa tarafından ihyasına mı ait olduğunu tayin etmek güç olmakla beraber, çeşmenin mimarîsi ve tezyinatındaki nisbetlerin ahengi ve bilhassa kemer şekli ile saçak hattındaki *fleuron*'lar bu eserin XVI. asra ait olduğunu gösteren delillerdir.

Kanaatimize göre Mahmud I. devrinde, 1740 da çeşmenin ihyası bazı ufak tamirler belki de suyolunun arızalarının giderilmesinden ileri geçmemiş ve şekil itibariyle çeşme orijinal görünüşünü kaybetmemiştir. Bu tamirde yalnız esas kitabesinin yerine şimdikinin konulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrılık çeşmesi, her halde büyük bir ihtimal ile meşhur Babü's-saâde ağası Gazanfer Ağa'nın (öl. H. 1011₁=1602/03) eseri olduğuna göre, İstanbul'un kitabeli eski çeşmelerinden biridir (Res. 8).

³⁰ Buna beozer şekilde bir kemer, H. 997 (M. 1588) tarihini ihtiva eden Mehmed Paşa çeşmesi'nde de görülmektedir. Bk. İ. Tanışık, (Çeşmeler, I, 38, nr. 36).

X. Söğütlü çeşme (Gazhane)

Ayrılık çeşmesi ve namazgâhı önünden Hünkârimamı mahallesine çıkan yol çok ehemmiyetli mezarlar ihtiva eden mezarlıklar arasından uzanıyor³¹ ve halen tren köprüsünün olduğu tepeden, şimdi yalnız arsası kalan Şâmil Paşa konağı önünden, şimdiki Gazhane caddesine iniyordu. Sağ tarafta, yamacı kaplayan büyük mezarlık son üç senedenberi sessizce tamamen kaldırılmıştır. Burada, Kadıköyü iskelesinden gelen cadde³² ile yolun kesiştikleri yerde, köşede kitabesiz küçük bir çeşme vardır ki Söğütlü çeşme olarak tanınmakta³³ ve bu semte adını vermektedir. Halen binalar arasına sıkışmış bir vaziyette olan bu çeşmenin yanında sıralanan oldukça yaşlı bir kaç çınar, eskiden çeşmenin yanında yine bir namazgâhın bulunduğu tahmin ettirmektedir³⁴. Son iki yıl içinde ânî olarak yapılviren bir çok atölye ve dükkânlar bu sahayı tamamen kaplamış olduğundan bu hususu tahkike imkân kalmamıştır. Çeşme yine muntazam kesme küfeki taşındandır ve halen suyu akmaktadır. Cephesi renkli badana ile boyanmıştır. Hiç değilse 0,70 m. kadar toprağa gömüldüğünden nisbetleri biraz bodurlaşmış ve yalakları ortadan kaybolmuştur. 3,10 m. eninde, şimdiki zeminden 2,57 m. yüksekliktedir. Kalınlığı ise 1,18 m. olan bu çeşmenin cephesinde 1,80 genişliğinde kaş kemerli 0,57 derinliğinde bir niş vardır. Sâde olan ayna taşının iki yanında $0,27 \times 0,19 \times 0,20$ ölçüsünde yine kaş kemerli bir çift tas höcresi görülür. Çeşmenin üstü geriye doğru meyilli olarak yapılmış ve taştan inşa edilmiştir. Basit ve sâde hatları ile klâsik üslûptaki Türk çeşme geleneğine uygun olan

³¹ Bu mezarlık hakkında bk. Raif, *Mir'at*, 38; son bir kaç sene içinde bu mezarlık her türlü tasavvurun fevkinde bir şekilde tahribata uğramış bulunmaktadır.

³² Bağdad caddesi, Söğütlü çeşme mevkiinde, Kadıköyü iskelesinden gelen yolu da alıyordu. İskeleden itibaren sırası ile bu yol üzerinde de şu çeşmeler sıralanıyordu: H. 912 (1506) tarihli Babusaade ağası Mehmed Ağa çeşmesi (*Çeşmeler*, II, 253, nr. 207, 1), 1030 (1621) tarihli Mısırlı Osman Ağa çeşmesi (*Çeşmeler*, II, 264, nr. 215-9) ve 1209 (1794) tarihli Halid Ağa çeşmesi ile namazgâhı (*Çeşmeler*, II, 392, nr. 308-102). Bunlardan ilkinin haznesinin harebesi yakın zamana kadar, mozaik cepheii modern apartımanın yerinde görülüyordu. Bu çeşmeler, Kadıköy kasabası hududları içinde olduklarından bu tedkik dışında bırakılmıştır.

³³ Kauffer haritasında Çiçekçi çeşmesi olarak gösterilmiştir.

³⁴ Çeşmenin yanındaki çınarların köklerini saran dükkânların sahibi, 22, I. 1938 de resmen müracaat ederek bu ağaçları kesmek istemiştir.

Söğütlü çeşmeyi, mimarisine göre, XVI — XVII. asırlara ait bir eser olarak tarihlendirmek mümkündür (Res. 9).

XI. Taş köprü

Söğütlüçeşmenin önünde Taş köprü caddesi adı ile devam eden eski Bağdad yolu iki tarafından mezarlıklar ile hudutlanmıştı. Bunlardan sağdaki umumiyetle Mahmud Dede (veya Baba) mezarlığı adı ile tanınır ve şimdilik bir dereceye kadar korunmuş gibidir. Karşıda, soldaki mezarlık sahası ise son iki yıl içinde ağaçları ve taşları ile korkunç bir surette tahrib edilmiş ve burada son kalan mezarların en ehemmiyetlilerinden biri olan Ağa Hasan Paşa'nın mezarı ise 1957 ağustosunda parçalanmıştır³⁵. Yol, bu mezarlıkların ilerisinde Yoğurtçu veya Kurbağalıdere ile karşılaşır ve bunun üzerinden modern bir beton köprü vasıtası ile geçer. Ancak dere yatağına inildiğinde bu yeni köprünün ayaklarının kısmen eski olduğu açıkça görülür. Eski haritalarda Taşköprü³⁶ olarak belirtilen bu XVI. asır köprüsünden ancak 6,50 m. açıklığında küçük gözlerden biri ile, 3,60 m. genişliğinde bir ayak ve mahmuzu, ve bir de ölçüsü alınamayan ortadaki büyük gözün bir parçası kalmıştır. Muntazam küfeki taşından yapılmış olan bu klâsik köprünün üçüncü bir küçük gözü daha olup olmadığını tesbite de imkân kalmamıştır. Taşköprünün Fenerbahçe stadyumu tarafındaki ucunda uzanan mezarlığın son izleri de geçen sene kaldırılmıştır. Buradan yol, stadyomun arkasından ve Papazın bağı adı ile şöhret bulan eski bahçenin sağ tarafından geçerek Kızıltoprağa doğru çıkar³⁷.

XII. Ömer Efendi menzili (Kızıltoprak)

Yolun sol tarafında görülen bu menzil dikkat çekici küçük bir manzume teşkil etmektedir. Çeşmesinin kitabesinden anlaşıldığına

³⁵ Bu mezarlığın tahribi hakkında bk. S. Eyice, *Mezarlıklarımız*, Türk Yurdu, sayı 242, 1955, s. 692.

³⁶ Eski haritalarda Taşköprü olarak gösterilen bu köprünün eski bir fotoğrafı için bk. S. Muhtar Alus, *İstanbul kazan ben kepçe: Yoğurtçudan Bağdat caddesi boyu*, Akşam gazetesi, 1939-1940.

³⁷ Papazın bağı denilen bu bahçe, A. Rasim (1865-1932)'in en hoşlandığı yerlerden biri olarak edebiyatımıza geçmiştir. M. Yesari, *İstanbulun eski bağçeleri: Kadıköyünde papazın bahçesi*, Tarihten Sesler, I, sayı 5 (1943), 20-22 değerlidir. Bu bahçenin içinde halen harap vaziyette yüksek bir bağ köşkü vardır ki mimarisi hayli dikkat çekicidir.

göre, Kalyonlar Baş-halifesi Hacı Ömer Efendi tarafından H. 1186 (1772) de yaptırılan³⁸ bu manzume geniş bir namazgâh, bir çeşme, bir kuyu ve bir de hazireden mürekkeptir. Her bakımdan gayet itinalı bir surette inşa edildiği görülen bu güzel namazgâhdaki yazıların şimdi silinmiş olan bir kitabeden Keresteci-zâde Mehmed tarafından yazıldığı öğrenilmiştir. Namazgâh bir aralık (8,50 m.) sâyesinde demir parmaklıklı hazireden ayrılmıştır. Hazirenin cadde üzerindeki cephesi 11,10 m. yi bulmakta eni ise 8,80 m. kadar olup, içinde de H. 1191 (1777)'de ölen bânisi ve ailesi mensublarının mezarları bulunmaktadır. Hazirenin arkasına, bir kaç yıl önce, aynı aileye mensup kimseler tarafından yeni bir bina yapılmıştır. Namazgâh ile hazire arasında mermerden 0,56 m. yüksekliğinde ve ağzında çapı 0,65 m. olan kuyu bileziği bulunmaktadır. Namazgâh, muntazam bir plâna sahip değildir. Arka tarafında olan tek katlı kulübenin de duvarının kısmen eski olduğu ve namazgâha ait bir binaya ait bulunduğu muhakkaktır. Namazgâh üç yaşlı ağaç ile gölgelenmiştir ve sağ kenarında bir merdiveni vardır. Geniş yassı taşlarla çimenlik sahanın hududu belirtilmiştir. Kible taşı boşta olmayıp duvara gömülmüştür. 1,60 × 1,45 m. ölçüsündeki bu mermer levha son derece zarif bir surette süslenmiştir. Gül ve karanfiller ile süslü bir başlığın altında tek satır halinde güzel bir âyet yazılmıştır. Bunun altında ise uzun bir kordona asılı bir kandil şekli işlenmiştir. Çeşme ise namazgâhın sofa duvarına bitişiktir. Çeşmenin çok dikkat çekici bir şekilde olan ayna taşı, adeta bir mezar taşı gibi olup, aynı zamanda muhteşem sülüs yazılı kitabeyi de ihtiva etmektedir³⁹. Boğumlu, barok üslûbunda bir başlığa (tepeliği kırıktır) sahip olan bu az rastlanır tipteki çeşmenin kalınlığı 0,19 m. olup, başlık kısmı 0,60 m. kitabe kısmı ise 1,90 m. boyundadır. Çeşme musluklu olmayıp, taştan bir oluğa sahiptir. Önündeki biri 1,65 m. uzunluk ve 0,90 m. genişliğindeki, diğerleri 1,30 boy ve 0,66 m. enindeki üç yalak yerlerinden çıkarılmış ve ters olarak çeşmenin üzerine kapatılmıştır. Yer yer tahribe uğramasına ve çok bakımsız bir durumda bulunmasına rağmen Ömer Efendi menzili, henüz

³⁸ İ. H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 372; nr. 293-87 (eski vaziyetini gösteren resmi var).

³⁹ Ancak şehrin dışında örneklerine rastlanan böyle, «sofalı» çeşmelerin belki en güzellerinden biri bu Ömer Ağa çeşmesidir. Bu bakımdan Türk çeşme mimarisinin birinci derecede mühim eserlerinden sayılabilir.

bütünlüğünü muhafaza edebilmiş nâdir namazgâhlardandır. Güzel mihrab taşı ve bilhassa benzerine pek rastlanmayan kitabe-çeşme taşı ile bu eser, barok üslûbunun namazgâh mimarisindeki akislerini göstermesi bakımından çok değerlidir (Res. 10).

XIII. İhlamur menzili (Kızıltoprak)

Yol, Ömer Efendi namazgâhından sonra hafifçe yükselmekte, Zühtü Paşa konağı arsasının önünden geçerek, Zühtü Paşa camii⁴⁰ önünde Kadıköy'den gelen cadde ile birleşmektedir. Ancak aslında Bağdad caddesinin eskiden camiin arkasından geçtiği ve Kadıköy'den gelen yol ile biraz daha ileride birleştiği anlaşılmaktadır. Bunun en kuvvetli delili de Zühtü Paşa camii'nin kible cihetinde dar sokağın tam bir köşe teşkil ederek kıvrıldığı yerde bulunan İhlamur veya Kürd Hasan Ağa çeşmesidir. Çok harap bir durumda olan bu çeşme, önce 1949'da kitabesi sökülme suretiyle bir defa tahribe teşebbüs olunmuş, fakat *Eski Eserleri Koruma Encümeni*'nin zamanında müdahalesi ile kurtulmuş ve kitabesi tekrar yerine yapıştırılmış, fakat buna rağmen, 1955'de tam arkasına yapılan apartımanın sahibi tarafından bir emri vâki ile yıktırılması önlenememiştir. «Kadı» karyesinde mukim merhum Kürt Hasan Ağa adına H. 1177 (1763)'de yaptırılan bu çeşmenin dikkate değer hususiyetler gösteren kitabesi de kaybolmuştur⁴¹. İtinâsız bir şekilde taştan yapılan çeşmenin klâsik üslûpta bir kemeri ve bunun içinde aynataşının yanında bir çift tas gözü vardı⁴². Çeşmenin yanında eskiden bir namazgâh olup olmadığı tespit olunamamakla beraber eski haritalarda burada ulu çınarlar gösterilir⁴³. Bağdad yolunun alâmetlerinden olan bu eserin, kitabesindeki hususiyetleri de nazarı itibare alınarak muhafazası herhalde yerinde olurdu.

XIV. Selâmi çeşme menzili (Feneryolu)

Kürt Hasan Ağa çeşmesinden sonra eski Bağdad caddesi şimdiki yolu takip ederek hafif kıvrımlar ile Feneryolu'nu geçmekte

⁴⁰ Camii'nin bânisi o civarda büyük bir konağı da olan (1946 da yıkıldı) Maarif nâzırı Zühtü Paşadır. Râif, *Mir'at*, 27.

⁴¹ İ. H. Tanışık, *Çeşmeler*, II, 362, nr. 284-78.

⁴² Bu kitabeyi bütün araştırmamıza rağmen bulmak kabil olmamıştır.

⁴³ Kauffer haritasında burâda büyük çınarlar gösterilmesi evvelce burâda bir namazgâh olduğuna belki bir delil sayılabilir.

ve Selâmi çeşme⁴⁴ denilen yere gelmektedir ki, burası Fenerbahçesi iskelesinden⁴⁵ gelen yolun Bağdad caddesine kavuştuğu, ehemmiyetli selâmetleme menzillerinden biridir. Burada yolun bir viraj halindeki kavsinin sol tarafında çeşme ve sofası, sağ tarafında ise oldukça geniş bir sofa teşkil eden namazgâh bulunmaktadır. Sed duvarı ve merdiveni toprağa karışmış olan bu namazgâh sofasının 23,10×12 m. kadar ölçüsünde olduğu anlaşılmaktadır. Halen durmakta olan mihrab taşı, bir mezartaşı şeklinde olup, şehirde kalabilmiş nâdir numunelerden biridir. 0, 10 m. kalınlığında mermer bir levha olan bu taş, 1,50 m. boyunda en dar yeri 0,33, en geniş yeri 0,49 m. ölçüsündedir. Gayet zengin barok tezyinat ile sathı kaplanmış olan bu taşın üzerinde sülüs yazı ile bir âyet ile birlikte H. 1194 (1780) tarihi de okunmaktadır ki, bu menzilin esas kuruluşu tarihi bu olmalıdır. Karşı taraftaki çeşme ise 4,10 × 3,85 m. ölçüsündeki mermer duvarlı sofaya bitişik olarak yapılmıştır. Üzerindeki iki beyitlik ilk kitabeden anlaşıldığına göre, H. 1215 (1800)'de Kethüda Şuhî Kadın hazretleri tarafından «ihya» edilmiştir. Böylece burada daha eski (muhtemelen namazgâh ile yapılmış) bir çeşmenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı kitabenin altında ise âdetâ birincinin devamı intibasını bırakan altı beyitlik uzunca ikinci bir kitabe vardır ki bundan, çeşmenin Sultan Mahmud'un ihyasını îma kılması üzerine Hazine Usta tarafından H. 1254 (1838)'de ihya edildiğini öğreniyoruz. Böylece bugün «Selâmi çeşme» adı ile tanınan ve ikinci kademe uğurlama yeri olan bu menzil çeşmesinin en azından hiç değilse üç defa yeniden inşa edildiği açıkça tesbit edilmiş olmaktadır. Yazları zaman zaman suyu kesilmekle beraber hâlâ akmakta olan bu güzel çeşmenin sofası

⁴⁴ Tanışık, *Çeşmeler*, II, 398, nr. 331-105; A. Ogan, *not 28 deki yazı*, 7; Eski Eserler Encümeni dosya nr. 628.

⁴⁵ Bağdad caddesine, Fenerbahçesi iskelesinden gelen yol Selâmi çeşme önünde kavuşuyordu. Ayrılık çeşmesinden sonra ikinci kademe uğurlama yeri olan bu mevki Fenerbahçesi iskelesi ile olan irtibatı hakkında bk. P. G. İnciciyan, *XVIII. asırda İstanbul*, (çev. H. Andreasyan) İstanbul 1956, 112 «... yolcular kısmen Fenerbahçe'ye çıkar ve karadan yola devam ederlerdi». Sâmî-Şakir-Subhî *Tarih*'inde de, 17 zilhicce 1152 (5 Mart 1741) gününde geçen İran elçisi Hacı Han'ın, Defter-eminî Şerif Halil Efendi tarafından Fenerbahçe'de karşılanıp, burada verilen bir ziyafeti müteakıp Haydarpaşa'ya götürülerek bir kaç gün misafir edildiği zikredilmektedir (*Tarih*, İstanbul 1198, 189/b-190/a).

ehemmiyetsiz bir ağaç tarafından gölgelendirilmektedir ⁴⁶. Önünde herbiri $1,05 \times 1,15$ m. eninde ve 0,73 genişliğinde üç yalak sıralanmaktadır. Ayna taşı aynı zamanda kitabe taşı olarak yapılmış, kartuşlar içinde olan her iki kitabenin ayrılığı küçük bir fasıla ile işaret edilmiştir. Bu taşın zengin yaprak tezyinatı ile çerçevesi 0,70 m. yüksekliğinde bir başlığı ve bunun ortasında bir tura madalyonu vardır, fakat maalesef çeşmenin şimdiki halini ne vakit aldığını gösterecek olan bu tura hiç bir iz kalmamacasına kazınarak yok edilmiştir. Bu başlığın altında profilli bir saçak bulunmakta ve bunun altında da altı uçlu beş yıldızla süslü bir friz uzanmaktadır. Su oluşu, taştan bir gül şeklinde yontulmuştur. Çeşmenin bu itinalı ve süslü yapısı, gerek 1800 ve gerek 1838 tarihli kitabelerin aynı taş üzerinde ve aynı hatla yazılı olması, çeşmenin bugünkü şekli ile son ihyasına ait olduğu ihtimalini kuvvetlendirir. Çeşme taşının düz silmeleri ve yıldızları bu sırada hâkim olan ampir üslûbunun başlıca âlâmetleridir (Res. 11).

XV. Çukur çeşme menzili (Caddebostanı)

Selâmi çeşmeden sonra şimdiki caddenin yerinde olan eski Bağdad caddesi Göztepe'ye çıkmakta ⁴⁷, sonra tekrar inerek, Plâj-yolu sokağının karşısında bir evin bahçe duvarına bitişik bir çeşmenin önünden geçmektedir. Şimdiki cadde seviyesinden hayli aşağıda kalan ve suyu devamlı olarak akan bu çeşmenin üç yalağı ve küfeki taşından bir duvarı vardır (Res. 13). Aslında arkasında bir sofa olduğu anlaşılmakta ise de, halen burası bir evin bahçesi haline getirilmiştir. Çeşmenin kitabesi olmadığı gibi tarihlendirmeğe yarayacak herhangi bir tezyinatı dahi yoktur. Adı da ancak mahallî rivâyetler ve eski haritalar sayesinde tesbit olunabilmiştir ⁴⁸.

⁴⁶ Eminönü Halkevi, *Tarihi ve mimarî anıtlara ait ikinci resim sergisi broşürü*, İstanbul 1944, 62, nr. 178, çeşme sofası yanlış olarak namazgâh olarak gösterilmiştir, ancak karşı taraftaki namazgâhdaki serviler hakkında dikkate değer bilgi verilmektedir.

⁴⁷ Göztepe'ye çıkan caddenin köşesinde görülen terkos çeşmesi üzerindeki tarihten de anlaşıldığı gibi gayet yenidir.

⁴⁸ C. von der Goltz, *Karte der Umgegend von Konstantinopel*, Berlin tz. 1: 100 000. Bu haritada sırası ile Söğütlü, İhlamur (Kürt Hasan Ağa), Selâmi, Çukurçeşme, Çobançeşme, Çatalçeşme gösterilmiştir.

XVI. Çınardibi menzili (Şuadiye)

Bağdad yolunun Çukur çeşmeden sonraki menzili tesbit olunamamaktadır. Erenköy'de Baki Tezcan evinin bahçe duvarındaki kuru çeşme yenidir ve evin inşası ile yapılmıştır. Ancak bunun yerinde evvelce eski bir çeşme olup olmadığı tesbit olunamamaktadır. Erenköy'ünde sağ taraftaki cami de bir menzil camii olmayıp son yarım asır içinde ortaya çıkan yeni mahallelerden birinin camiidir. Buradan itibaren yol yine hafif bir meyil ile alçalarak Çınardibi denilen yere gelmekte⁴⁹ ve buradan itibaren Şaşkınbakkal yokuşu başlamaktadır. Çınardibinde bugün evvelce burada bir menzil olduğuna işaret eden hiç bir şey yoktur. Ancak halen yazlık sinema olarak kullanılan düzlükteki hayli yaşlı muhteşem çınar ağacının bir namazgâha ait olduğuna muhakkak nazarı ile bakılabilir⁵⁰. Eski bir haritada burada bir Çoban çeşmesi'ne de işaret edildiği dikkate alınırsa burasının bir menzil yeri olması ihtimali daha da kuvvetlenmektedir. Ayrıca bu semtte çok eskidenberi oturanların ifadesine göre, çınarın yanında bir çeşme bir de mihrap taşı mevcut imiş. Bu mevki Vakıflar idaresi tarafından sinema olarak kiraya verildikten sonra çeşme ve mihrap taşı ortadan kaybolmuştur.

XVII. Çatalçeşme menzili (Bostancı)

Dik bir yokuşla Şaşkınbakkal'a çıkan yol, düz olarak devamlı tath bir inişle Şuadiye'yi geçmekte ve Tan sokağından itibaren daha da alçalarak Turşucu deresine inmektedir. Halen üstü kapalı olan bu derenin hemen yanında Çatalçeşme menzili bulunmaktadır. Yolun sağ tarafında olan asırlık çınarı, yine namazgâh yeri Evkaf tarafından satıldığından bir iki dükkânın arasında kalmış ve bu arada mihrap taşı da ortadan yokolmuştur. Yolun karşı tarafında olan çeşme ise, caddenin genişletilmesi için 1946-1947 kışında sökülerek geri, şimdiki yerine alınmıştır. Üzerindeki esas kitabesinden H. 957 (1550) de yapıldığı anlaşılan bu çeşme⁵¹, ikinci bir kita-

⁴⁹ S. Muhtar Alus, *Şaşkınbakkal*, Akşam gazetesi, 24 Mayıs 1950'de buraya Bolbedros denildiğini ve burada eskidenberi tuluat oynandığını kaydeder. Ancak içilecek su bulunmadığını da söylemesi tereddüte düşmeğe yol açmaktadır.

⁵⁰ C. von der Goltz, *not 48'deki haritasında* burada bir Çobançeşmesi gösterir.

⁵¹ Tanışık, *Çeşmeler*, II, 454 (nr. 355-149), üzerinde esas inşa tarihi sarih

beden öğrenildiğine göre Hacı Narkerab Kalfa tarafından H. 1282 (1866)'de tamir ettirilmiştir. Fakat bu tamirin, çeşmenin mimârîsi üzerinde herhangi bir değişikliğe sebep olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Çatalçeşme, kesme küfeki taşından yapılmış, yalnız ön yalağı ile, niş sathı ve sivri kemeri mermerden inşa edilmiştir. 1947'deki geri alınma ameliyesi sırasında bu mermerler söküldüğünde hepsinin Bizans devrine ait işlenmiş parçalar olduğu görülmüştür. Öndeki ve soldaki yalaklar da aslında eski bizans lâhitleridir. Çeşme, 3 m. genişliğinde, 3.60 m. yüksekliğindedir. Ön cephesinde sivri bir kemerin içinde 0.55 m. derinliğinde bir nişi vardır. 1.30 m. enindeki yan cephelerinde ise, sivri kemerli birer ayna taşına sahip yan çeşmeleri ve bunların altlarında da hayvanlara mahsus yalakları vardır. Üç oluklu bir çeşme (adı da bundan gelmektedir) numûnesi olarak, Çatalçeşme çok dikkat çekici bir eserdir (Res. 12). Burada ayrıca hayvanların ayrı bir yerden sulanmasına dikkat edilmiş olduğu da müşahade edilmektedir. Gayet ahenkli nisbetleri ile sâde ve sâkin mimârîsinin güzelliğini aksettiren bu çeşmenin iki tas gözü vardır. Su oluğunun üstündeki mermere, bir çanakdan fışkıran lâle resmi herhalde burada istirahat etmiş bir yolcu tarafından hiç değilse iki asır önce kazınmıştır. Aynı mermere yazılmış olan tamir kitabesi kısmen bu resmi tahrib ettiğine göre, resim 1866 dan hayli önceye aittir. Bu tamir kitabesinin üstünde ise gayet girift bir yazı ile dört kartuş içinde esas kitabe bulunmaktadır. Çatalçeşme'nin su oluğu etrafındaki mermere muhtelif yolcular tarafından bir şeyler kazındığı tesbit edilmektedir. Bunların arasında XVI-XVIII. asırlara ait bir kadirga resmi hayli dikkat çekicidir⁵². Çatalçeşme, İstanbul'un halen mevcut kitabeli en eski çeşmelerinden biri olması bakımından ne derece büyük bir değere sahipse, klâsik çeşme mimârîsinin bir misali olması bakımından da o derece ehemmiyetlidir⁵³.

olarak okunan bu çeşmenin ihya kitabesine göre kitaba geçişteki sebebini anlamak müşküldür. 1946-1947 tamirinin çok fena yapıldığını da burada işaret etmeyi zaruri görüyoruz.

⁵² Böyle kadirga resimlerine İznik ve Milet'deki muhtelif Türk eski eserlerinin duvarlarında raslanmıştır.

⁵³ Bu çeşme İstanbul'da halen mevcut kitabeli çeşmelerin en eskilerinden olduktan başka İstanbul-Bağdad yolunun menzilleri arasında da eskilik itibariyle mühim bir mevkie sahip bulunmaktadır.

XVIII. Bostancıbaşı Derbendi menzili (Bostancı)

Çatalçeşme'den sonra tekrar bir tepe aşan yol, Bostancı dere-sine inmekte ve burada, dere üzerindeki Taş köprü'nün yanındaki eski derbendin önünde yine bir menzil görülmektedir. Burası üçüncü kademe uğurlama menzili olarak hususi bir ehemmiyete hâizdir. Bugün polis karakolu olarak kullanılan bina eski derbend binasından başka bir şey değildir⁵⁴. Yaşlı çınarın gölgelediği çeşmenin gerisindeki sofa, tramvay hattının karakolun etrafında dolanması yüzünden kesilmiştir. Hattın öbür tarafında kalmış olan mihrap taşı, bu tarafta tedrici olarak genişleyen otel binasının genişletilmesi sırasında esas yerinden sökülerek, şimdi bulunduğu yere dikilmiştir. İşçilik bakımından fazla itinalı olmayan mihrap taşı 1,35 m. boyundadır ve sathı boyalıdır. Üzerinde âyetten başka bir kandil resmi bulunmaktadır. Tek katlı basit bir bina olan eski derbend binasının önündeki üçgenvari bahçe-sofanın önünde olan çeşme ise halen akmaktadır. Uzun kitabesinden öğrenildiğine göre çeşmenin banisi Mahmud II. olup, çeşmeyi şimdiki hali ile H. 1247 (1831) de yaptırtmıştır⁵⁵. Ancak eskidenberi Bostancıbaşı derbendinin adı geçtiğine göre, aynı yerde daha önceleri de bir namazgâh ile bir çeşmenin bulunduğu muhakkak nazarı ile bakılabilir. Derbend çeşmesinden insanların ve hayvanların geniş ölçüde faydalanması düşünülerek üç yalaklı olarak yapılmış ve hayvanlara mahsus yalaklara tunç lülelerden su verilmiştir. Ortadaki esas çeşmenin hem ayna hem de kitabe taşı olan 2.85 m. boyunda 1.58 m. eninde ve 0.15 m. kalınlığındaki mermer levhanın üstünde beyzî bir madalyon içinde Sultan Mahmud'un turası bulunmaktadır. Bunun altında ise, manzum kitabe taşın sathını kaplamaktadır (Res. 14).

Bahis mevzu'u olan Derbend çeşmesi, mimârîsi bakımından Sultan Mahmud II. devri çeşmeleri tipine uygun olmakla beraber, menzil çeşmesi olması bakımından da, şehir içi çeşmelerinden farklı bir

⁵⁴ Meyers Reisebücher, *Türkei*, Leipzig 1908, 338. Bostancı semt adının iddia edildiği gibi (*Türk Ansiklopedisi*, Bostancı mad.) civardaki bostanlardan değil Bostancıbaşı derbendi ve köprüsünden aldığı muhakkaktır (kşl. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, 6).

⁵⁵ Tanışık, *Çeşmeler*, II, 430, nr. 336-130; A. Ogan, *not 28'deki yerde*, 7, iyi bir resmi var.

karakterdedir⁵⁶. Burada ayrıca çeşme sofasının, mühim bir derbend (karakol) ile birleştirilmiş olması da kayda değer bir hususiyettir.

XIX. Bostancıbaşı köprüsü⁵⁷ (Bostancı)

Karakolun hemen yanında denize dökülen Bostancı deresinin üzerinden yolun geçişi güzel bir taş köprü ile temin edilmiştir⁵⁷. Bu nev'i eserlerin şehir sınırları içinde halen görülebilen tek misali olan bu köprünün inşa tarihi malûm olmamakla beraber, mimârisine göre XVI. asırda yapılmış olduğuna hemen hemen muhakkak nazarı ile bakılabilir. Çok iyi bir şekilde günümüze kadar gelebilen bu güzel köprünün Mimar Sinan'ın eseri olduğu hakkında eskidenberi yerleşmiş bir halk rivayeti vardır. Tam ortasındaki kitabe köşkünün alınlığındaki 1.30×0.35 m. ölçüsündeki boşluk burada evvelce bir kitabe olduğuna delildir. Maalesef bu kitabe kaybolmuş ve hiç bir surette kopyasına da rastlanmamıştır. Günümüze gelinceye kadar şehrin sınırını teşkil eden bu köprü 37.50 m. uzunluğunda, 6.00 m. genişliğindedir. Üçgen şeklinde olup ortada 6.40 m. açıklığındaki geniş bir gözü iki yanında 4.00 m. genişliğinde küçük gözleri vardır. Bunların arasındaki ayak mahmuzları da durmaktadır. Köprünün iki yanında, birbirlerine demir kenetler ile bağlanmış 0.20 m. kalınlığında ve 0.50 m. yüksekliğinde taştan korkuluklar sıralanmaktadır. Köprünün dört köşesinde yükselen dört tezyini babadan ancak iki tanesi kalmıştır. 2.00 m. boyundaki babalar taştan yontulmuş olup, köşeleri pahlı bir kare payenin üstünde kavuk biçiminde bir başlığa sahiptir. Bu küçük fakat eski mimârî eser âbidevî osmanlı köprülerinin bütün elemanlarına sahiptir⁵⁸. Köprünün tam ortasında sol tarafta, 2.40 m. yüksekliğinde ve 1.60 m. genişliğinde bir kitabe köşkü bulunmaktadır. Köprüye bakan tarafında 0.35 m. derinliğinde bir nişi olan bu köşk, bir çıkıntı teşkil etmekte ve dört konsol tarafından taşınmaktadır. İstanbul'un içinde yegâne Türk köprüsü olan bu eser, şehrin itina

⁵⁶ Saraçlar, Hacı Ömer Efendi, Selâmi çeşmeleri ile bu çeşme arasında benzerlik vardır.

⁵⁷ Zelliç, *Guide du voyageur en Orient*, İstanbul 1909 ?, 174 ; Guides Bleus, *De Paris à Constantinople*, Paris 1920, 359, gibi bazı eski seyyah rehberleri bu köprünün Roma devrine ait olduğunu (!) yazarlar. Tabii böyle bir iddia yersiz ve esassızdır.

⁵⁸ Güzel resimleri için bk. Eski Eserler Encümeni'nde mevcûd dosyalara.

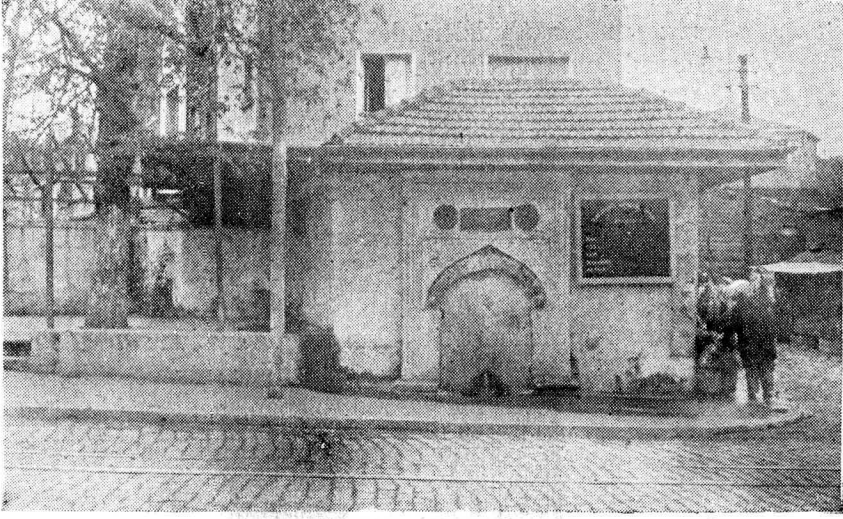
ile muhafazası gereken âbidelerinden biridir⁵⁹. Köprünün etrafında ufak bir mezarlık olduğu, Evliya Çelebi'den öğrenilmektedir⁶⁰.

Bir Celâli isyanı sırasında bahsi geçen bu mezarlığın, yakın zamana gelinceye kadar duran taşları, bilâhire bu civarda kasap dükkânları yapılırken ortadan kaldırılmıştır. Bahis mevzu'u olan taşları bulmak için sonradan yaptığımız araştırmada bunların ne olduklarını kat'i şekilde tesbit etmek mümkün olamadı. Ancak bir ardiyede üzeri yazısız ve üstüvane biçiminde yalnız bir taş bulabildik.

Bostancıbaşı köprüsünden itibaren Bağdad yolunun, artık şehrin dışına çıkmış olduğu, herkesce ma'lûmdur. Bu sebeble, Bostancıbaşı köprüsünden itibaren tesadüf olunan, aynı mâhiyeti hâiz diğer menzil ve eserlerin tetkikini ayrı bir yazımıza bırakıyoruz.

⁵⁹ Köprünün başındaki babalardan biri bir kaç yıl önce kırılmış, gösterilen alâka sonunda tekrar yerine takılmıştır. 1956'da tekrar yıkılan aynı baba tamir edilmediğinden parçalanmış ve kaybolmuştur.

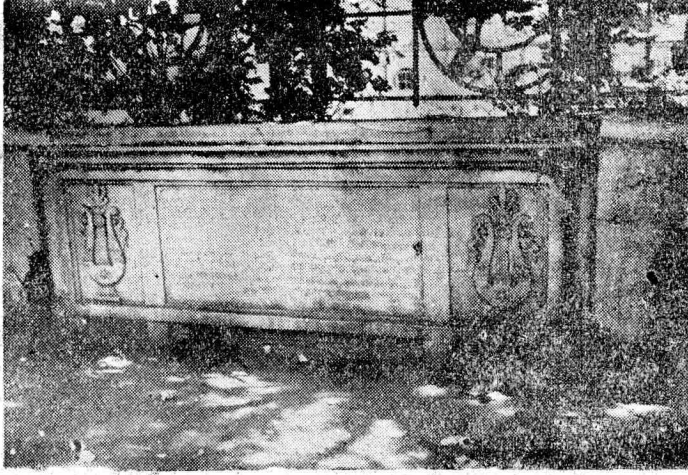
⁶⁰ Evliya Çelebi, *On yedinci asır hayatından levhalar, sansürce çıkarılmış parçalar* (M. Nihad Özön), Ankara tz., III, 123-125.

1. Tunusbağı çeşmesi

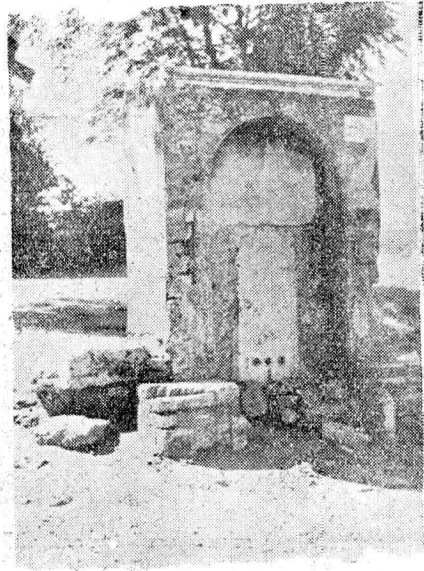
2. Neynihal Hatun namazgâhı

3. Abdülmecid çeşmesi

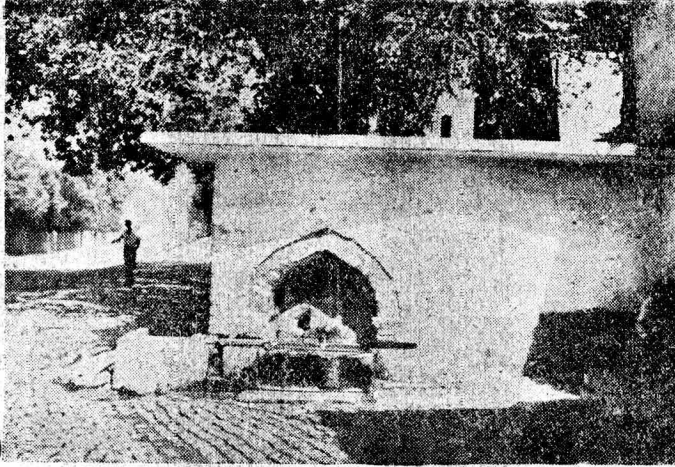
4. Nevnihal Hatun menzili çeşmesi

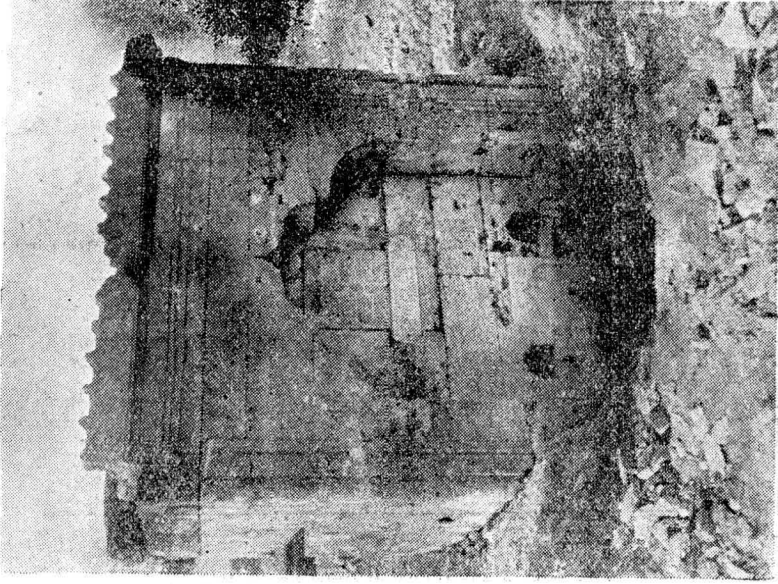
5. Ahmed Ağa çeşmesi

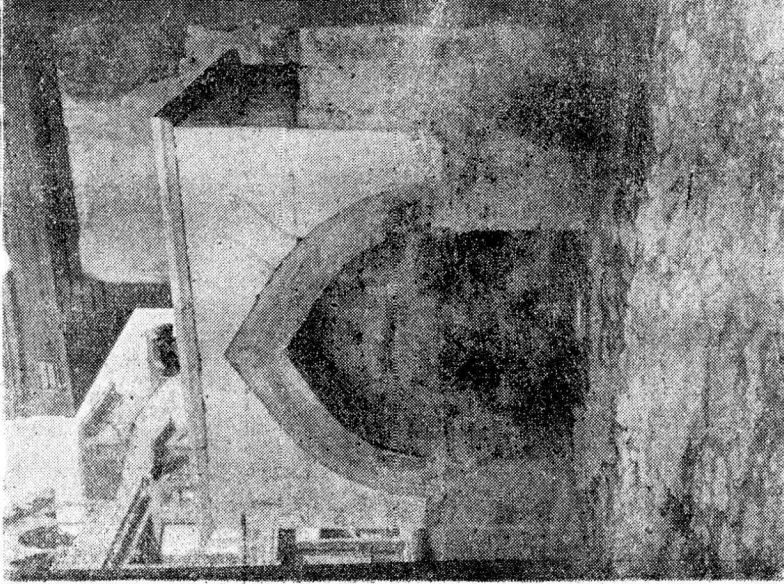
6. Miskinler tekkesi çeşmesi

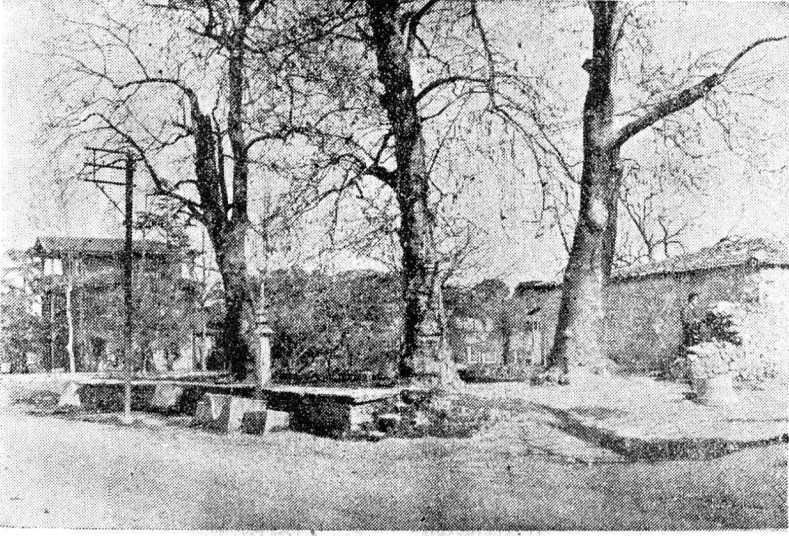
7. İbrahim Ağa menzili çeşmesi

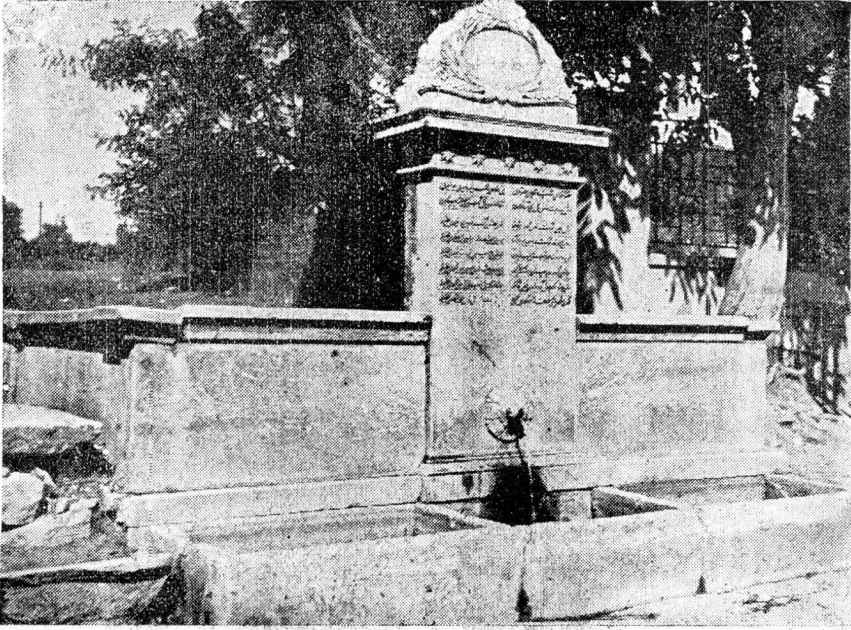
8. Ayrılık çeşmesi

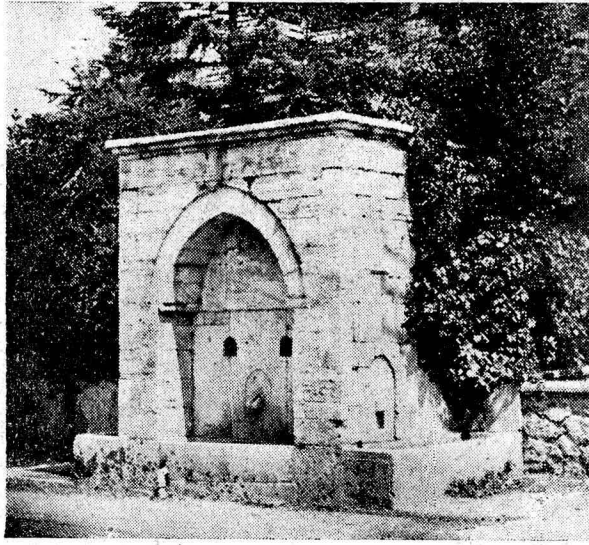
9. Sögütlü Çeşme

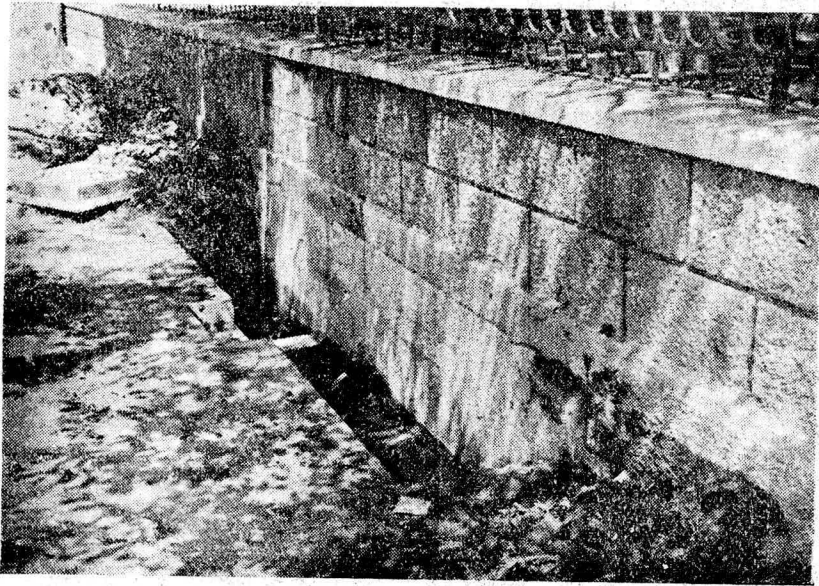
10. Hacı Ömer Efendi menzili

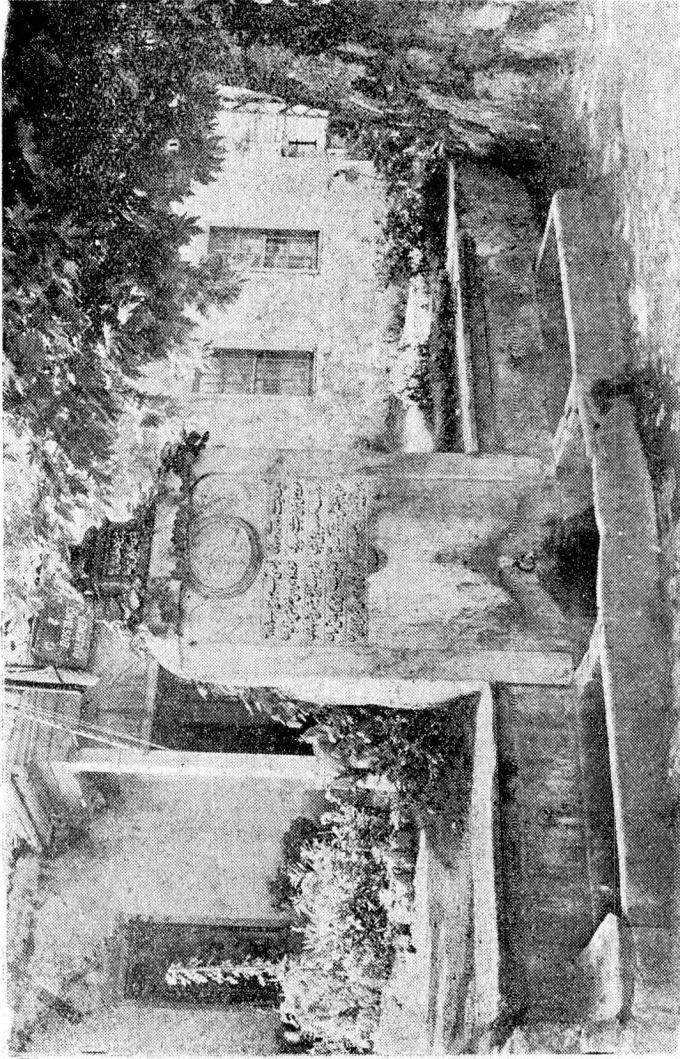
11. Selâmi çeşme

12. Çatal çeşme

13. Çukur çeşme

14. Bostancıbaşı derbendi çeşmesi

ÜSKÜDAR - BOSTANCIBAŞI DERBENDİ GÜZERGÂHI MİMARİ ESERLERİNİN KİTABELERİ

M. Kemal Özergin

Bu yazıda, İstanbul-Şam/Bağdâd yolu'nun Üsküdar-Bostancıbaşı kısmına âit menzillerin¹ kitabeleri toplanmış ve onları aydınlatıcı notlar verilmeğe çalışılmıştır.

Kitabelerin ekserisi yerinde dikkatle derlenmiş, sadece bugün mevcut olmayan bir kaç tanesi, yazı silsilesini eksik bırakmamak için, önceki neşirlerinden nakledilmiştir.

Burada, bilhassa belirtmek gerekir ki, bu derleme ve neşir elimizde olmayan sebebler yüzünden istenilen şekilde olamamıştır. Bilindiği gibi, kitabe toplama ve neşirlerinde ilmi ve doğru usûl, onları istinsah ile beraber estanpaj veya fotoğraf ile de tesbit etmektir. Biz, maalesef, malzeme ve vasıta yokluğu sebebiyle kitabeleri bu yazıda, bir kaç hariç, ancak, okunuş şekilleri ile verebildik. Bununla beraber, okunuşların imkân nisbetinde tam ve doğru olması için, elden gelen itina ve gayret gösterilmiştir².

Tarihî Üsküdar-Bostancıbaşı yolunun arkeoloji ve san'at tarihi bakımından tetkiki Doç. Dr. Semavi Eyice tarafından yapılmıştır. İki yazı arasında irtibatı sağlamak üzere, orada romen rakamları ile zikredilen menziller, bu yazıda da aynı rakamlar muhafaza edilerek verilmiştir.

Yazımızda ayrı ayrı incelenen her menzıl'in önce kitabeleri (A) kaydedilmiş ve sonra onlara âit notlar (B) verilmiştir. Kita-

¹ Burada menzıl tâbiri ile, büyük çapta meselâ Gebze, İzmit, Vezirhanı vs. gibi bilhassa hazırlanmış ve gece konaklanan bir mevki değil, sadece namaz, su, dinlenme vs. vesilesi ile kısa bir zaman için durulan yer kastedilmiştir.

² Kitabe metinlerinin doğru okunmasında, İstanbul çeşme kitabelerinin manzum olanları üzerinde uzun bir müddetten beri meşgul olan Prof. Cavid Baysun'un yardımlarını gördüm. Bu, cidden kıymetli yardımı belirtmeyi ve kendisine burada teşekkür etmeyi ödeemesi elzem bir borç bilirim.

bel er kısmında; metinden sonra, kitabenin binanın neresinde olduğu, maddî tarifi (kısaltma ile "mad. tar.": taşının cinsi, yazısının nev'i, hususiyetleri, bugünkü durumu ve yazısının ölçüsü), manzum ise, şâirinin kim olduğu ve neşredilip edilmediği zikredilmiştir. Kitabe metninin başındaki rakamlar satır sayısını göstermektedir. Notlar kısmında ise, kitabe metninden ve diğer eserlerden istifâde edilerek, menzilin tesisi, bânisi ve tamirleri hakkında kısa izahat verilmiştir.

Yazıda sık-sık zikredilen eserler aşağıda gösterildiği şekilde kısaltılmıştır:

M. Râif, *Mir'ât* = Mehmed Râif, *Mir'at-ı İstanbul*, İstanbul, 1314, cüz II.

M. Süreyya, *Sicill* = Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308-1311, I-IV.

Tanışık, *Çeşmeler* = İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul 1945, II.

I. Tunusbağı menzili

A. Kitabeler (çeşme kitabeleri)

1. Bâniye kitabesi:

- 1) Habbezâ âb-ı zülâl-i dil-keş
K'eyledi teşne-dilânı ırvâ
- 2) Hak vere sâhibetü'l-hayrâta
Ecrini cennet-i adn ü me'vâ
- 3) Göricek dedim anun tarihin
Çeşme-i âb-ı hayât-ı ra'nâ

(چشمه آب حیات رعنا)

1092

Bu kitabe çeşmenin sağ yan duvarına konulmuştur.

Mad. tar. : mermer, vasat sülûs, bazı kelimeler harekeli, mısralar kartuş içinde, kitabenin zemini açık harfler koyu yeşil yağlı boya ile boyalı, takriben 70 × 35 sm. ölçüsünde.

Manzûm tarihin şâiri tesbit edilememiştir³.

Neşr. : Tanışık, *Çeşmeler*, II, 284-286 (no. 227/21), (hatalı)

³ Bu manzum tarih, üslûb bakımından, aynı yılda inşa edilmiş olan Üsküdar

2. Tamir kitabesi:

- 1) Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât kudemây-ı
me'mûrîn-i devlet-i aliyyeden
- 2) Onuncu dâire-i belediyye Esnâf müfettişi
Es-seyyid el-hâc Fâik Beğ'in
- 3) def'a-i sâniye olarak ihyâ eylediği çeşmedir.
Fî gurre-i Ramazan-ı şerîf, sene 1325.

Bu kitabe çeşmenin cephesindedir.

Mad. tar.: mermer, güzel ta'lik (usta bir hattat elinden çıkmış), satır araları cedvelli, kitabenin zemini açık, harfler koyu yeşil yağlı boya ile boyalı, yük. 33 × en. 76 sm. ölçüsünde.

Neşr.: Tanışık, *Çeşmeler*, II, 233 (no. 227/21), (hatalı).

B. Notlar:

Bu menzil, çeşme kitabelerinden öğrenildiğine göre, engeç XVII. asrın sonlarına doğru tesis edilmiştir. Çeşmenin üzerindeki en eski kitabe, onun 1092 (1680-1681) yılında bir kadın tarafından (1. kit., 2. st.: «Sâhibetü'l-hayrât») ⁴ yaptırıldığını göstermekte ise de, adı zikredilmediği için bâniyesinin kim olduğu malûm değildir. Çeşme bu tarihten sonra mühtemelen iki defa tamir görmüştür. Ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığını bilmediğimiz ilk tamire âit bir kitabe mevcut olmayıp, bu hususu ikinci tamire âit olan kitabeden öğrenmekteyiz (2. kit., 3. st.: «def'a-i sâniye olarak...»). Bahis mevzu'u olan menzilin çeşmesi nihayet, ikinci defa «Onuncu dâire-i belediyye Esnâf müfettişi» ⁵ Hacı Fâik Bey tarafından tamir ettirilmiş ve tamiri 1 Ramazan 1325 (8 Ekim 1907) günü tamamlanmıştır.

İskele meydanı'ndaki çeşmenin, şâiri bilinmeyen manzum tarihi ile benzerlik göstermektedir (sadece tarih beyti: Tanışık, *Çeşmeler*, II, 284).

⁴ İ. H. Tanışık, kitabenin 2. satırındaki «sâhibe» kelimesini «sâhib» şeklinde yanlış okumuş ve böylece inşa ettirenin kadın olduğunu anlayamamıştır (Bk. *Çeşmeler*, II, 286).

⁵ İstanbul beledi idare bakımından 1324 (1908) yılında ²⁰ «dâire-i belediye» ye ayrılmış idi. Burada zikredilen «Onuncu dâire-i belediye» Boğaziçi'nde Yeniköy dâiresidir. Bu idarî taksim, kısa bir zaman sonra 1328 (1912) yılında tekrar değiştirilmiştir (bk. Osman Nuri, *Mecelle-i umûr-ı belediye*, İstanbul 1922, I, 1556 vd., II, 32).

II. Nevnihal Hatun menzili

A. Kitabeler

a. Mihrab :

- 1) كلما دخل عليها زكريا المحراب
- 2) Şevketlü efendimizün câriyesi
- 3) merhûme ve mağfûrha Saraylı
- 4) Nevnihâl Hatun'un hayrâtıdır.
- 5) ruhu şad olmak için
- 6) rıza'en li'llâh el-fâtiha
- 7) 19 N. sene 1227,

Kitabe mihrab-taşının cephesinde ve alt yarısındadır.

Mad. tar. : mermer, vasat sülûs, bazı kelimeler harekeli, satır araları cedvelli, kitabenin zemini yeşil ve harfler sarı yağlı boya ile boyalı, yazı yer-yer hafif bozulmağa başlamış, mihrab-taşının yukarı yarısı tezyinatlı, kitabe yük. 71 × üst en. 38-alt en. 31 sm. ölçüsünde.

İlk satır mihrab-âyetidir (Hz. Kur'ân, III. sûre, 37. âyet).

Neşredilmemiştir.

b. Çeşme :

- 1) Çeşmenin
- 2) becâsı S. fî.
- 3) 1284 sene h.

Bu kitabe silindirik şeklindeki taşın üzerindedir.

Mad. tar. : mermer, kötü bir yazı (acemi birisinin elinden çıkmış), yazı üst ve alt tarafları sivrileşen elips içinde, kitabe yük. 24 × en. 29 sm. ölçüsünde.

Neşredilmemiştir.

B. Notlar

Bu ara-menzilin namazgâhı, Saraylı Nevnihal Hatun adına ve belki onun vakfettiği arazide, 1227 (1812) yılında tesis edilmiştir. Kitabeden bu hatunun Sultan Mahmud II.'un (1223/1808—1255/1839) cariyesi olup, bu namazgâh taşının dikilmesinden önce vefât ettiği anlaşılmaktadır. Nevnihal Hatun hakkında bundan fazla da malûmatımız yoktur. Kitabe taşındaki, 19 N. (Ramazan) 1227 (26 Ekim 1812) tarihinin, Nevnihal Hatun'un vefât tarihi mi, yoksa mihrab-

taşının dikilmesi tarihi mi olduğu belli değildir. Çünkü bu taş, aynı zamanda, bir mezar-taşı kitabesi üslûbunda ve şeklindedir.

Menzilin biraz uzakta bulunan silindir şeklindeki çeşme-taşı üzerindeki, türkçesi bozuk yazısı acemi bir elden çıkmış olan kitabesi onun «S. (Safer?) fî sene 1284» (Haziran 1867) tarihinde inşa edildiğini göstermektedir. Bânisi belli değildir.

III. Hâlid Ağa menzili

A. Kitabe (çeşme kitabesi)

Çeşme-sâr-ı ma'delet Abdülmecid Hân'ın Hudâ
Feyz-i zâtın kıldı bâdi-i hayât-ı kâinât
Hân Selim-i sâlisin Dârü's-saâde ağası
Hâlid Ağa nâm deryâ-mekremet bir pâk zât
Yapdırup bu çeşmeyi sonra harab olmuş idi
Görüp ol şâh-ı cihân ihyâya kıldı iltifât
Cuybâr-ı şevket u iclâlin ol şâhenşehin
Haşre-dek kılsun Hudâ reşk-âver-i Şatt u Fırât
Cevher-i tarih-i Zîver suyunu bulsa sezâ
Kıldı Han Abdülmecid icrâ güzel 'ayn-ı hayât

(قلدی خان عبدالمجید اجرا کوزل عین حیات)

1255

Bu kitabe bugün mevcut değildir.

Manzum tarihin şâiri Ahmed Sâdık Zîver Paşa (ölm. 1278/1862)'dir⁶.
(*Âsâr-ı Zîver Paşa, divan ve münşeât*, Bursa 1313, 104).

Neşr. : M. Râif, *Mir'ât*, 34 ; Tanışık, *Çeşmeler*, II, 436 (no. 343/136),
(sadece tarih beyti).

B. Notlar

Haydarpaşa tren istasyonunun bir az gerisinde, vaktiyle mevcut olan bu menzil şimdilik bildiğimize göre, engeç XVIII. yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir. Bu inşaya âit kitabe elimizde olmadığından, bunun ilk tesis mi, yoksa yukarıda kaydedilen kitabede örneği görüldüğü gibi muahhar bir tamir mi olduğu malûm değildir. Diğer taraftan, bu mevkiin ve Haydarpaşa iskelesinin eskiden beri

⁶ Ahmed Sâdık Zîver Paşa için bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Son asır Türk şairleri*, İstanbul 1930-1942, 2090-2094.

bilindiği göz önünde tutulacak olursa, bu civarda bu tarihten önce de bir iskele-menzilinin mevcut olacağı tahmin edilebilir.

Burada kaydedilen menzil-çeşmesini ve muhtemelen, M. Râif'in zikrettiği, etrafı demir parmaklıklarla çevrili namazgâhı⁷, Sultan Selim III.'in (1203/1789-1222/1807) Dârü's-saâde ağalarından Hâlid Ağa yaptırmıştır. Bu zât «Hazinedâr-ı şehriyârî» iken 1206 (1791-92) yılında Dârü's-saâde ağalığına tayin edilmiş ve 17 Rebi. I. 1213 (29 Ağustos 1798) günü vefât etmiştir⁸. Çeşme onun dârü's-saâde ağalığı zamanında yani 1791-1798 yılları arasında inşa edilmiştir⁹.

Bir müddet sonra harap olan çeşme, Sultan Abdülmecid (1255/1839-1277/1861) tarafından 1255 (1839-1840) yılında tamir ettirilmiştir.

IV. Haydarpaşa köprüsü

A. Kitabe (köprü kitabesi)

İşbu nev cîsr-i Hamîdî ser-teser virân iken
Buldu eltâf-ı şehenşâhiden 'umrân-ı cedîd
Cîsr u gerdûn pâydâr oldukça Mevlâ eylesün
Böyle müşfik padişahın 'ömr-i ikbâlin mezîd
Yazdı Feyzî kulları bir kıt'a tarih-i tamâm
Kıldı 'âlî köprüyü i'mâr Şah Abdülhamîd

(قیلدی عالی کپری بی اعمار شاه عبدالحمید)

1304

Bu kitabe bugün mevcud değildir.

Manzum tarihin şâiri muhtemelen Muallim Ahmed Feyzî Efendi (ölm. 1328/1910)'dir¹⁰.

Nesr. : M. Râif, *Mir'at*, 34-35.

⁷ Bk. M. Râif, *Mir'at*, 34.

⁸ Dârü's-saâde ağası Hâlid Ağa için bk. M. Süreyya, *Sicill*, II, 265; N. Dizdaroğlu, *Osmanlı tarihinde Darüssaâde ağaları* (1948-1949) basılmamış mezuniyet tezi, 55.

⁹ Hâlid Ağa'nın bu çeşmesinden başka, Kadıköyü'nde de bir çeşmesi vardır. 1209 (1794-95) yılında inşa edilen bu çeşme, ilk defa 1254 (1838-39) yılında Sultan Mahmud II. tarafından ve ikinci defa 1285 (1868-69) yılında Pertevniyal Vâlide Sultan tarafından tamir ettirilmiştir. Çeşme son yıllarda asıl yerinden kaldırılıp, şimdiki mevkiine nakledilmiştir, bk. Tanışık, *Çeşmeler*, II, 392-396 (no. 303/102).

¹⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son asır Türk şâirleri*'nde Feyzî mah-lâslı iki zâtten bahsetmektedir. Buradaki manzum tarihin hangisine âit olduğu

B. Notlar

Yukarıda zikredildiği gibi, Osmanlılar zamanında en az XVI. yüzyılın sonlarından beri adı geçen bu mevkide¹¹, eskiden beri bazı menzil eserlerinin (iskele, köprü, çeşme, namazgâh vs.) mevcud olduğu muhakkaktır. Sık-sık tamire ihtiyaç gösteren bu gibi eserlerin ihtiva ettikleri yakın zamanlara âit kitabeler, elbette, bunların son yüzyılda tesis edildiğini göstermezler. İşte M. Râif tarafından kopya edilerek kaybolmaktan kurtarılan yukarıda kaydettiğimiz kitabe, bunun açık bir delilidir. Bugün taşı ne olduğu bilinmeyen bu kitabeden, Haydarpaşa deresi üzerindeki köprünün, baştan-başa harab iken (krş. kitabenin 1. satırı), Sultan Abdülhamid II. (1293/1876-1327/1909) tarafından 1304 (1886-1887) yılında yeniden inşa edildiğini öğreniyoruz.

Bugün derenin yatağı değiştirilmiş ve köprü de yıktırılarak yerine bir anbar inşa edilmiştir.

V. Lâdikli Ahmed Ağa menzili

A. Kitabeler:

a. Mihrab :

هوالباق
كلما دخل عليها زكريا المحراب

Sâbikan Çukadar Ağay-ı hazret-i şehriyâri,
sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Lâdikli Ahmed Ağa.
1208

Bu kitabe bugün mevcud değildir.

Neşr. : M. Râif, *Mi'rât*, 35-36.

b. Çeşme :

- 1) Şâh-ı 'âlem hazret-i Sultan Selimü's-sâlisün
Tab'ı pâki hayre mâil olduğuyçün dâima

katiyetle malûm değilsede, biz zaman ve şahıs bakımından Muallim Ahmed Feyzî Efendi olmasını muhtemel gördük (bk. 419-421. s.). Diğeri ise Mehmed Emin Feyzî Bey'dir (ölm. 1347/1929). Bk. 422-426.

¹¹ Haydarpaşa mevkii, bizanslılar zamanında bir imparator sarayını da ihtiva eden mesire yeri idi. Osmanlılar zamanında da buraya çok yakın Kavak sarayı bulunduğ gibi bugün Haydarpaşa çayırı denilen yerde bir has bahçe'nin XVI. yüzyılın

- 2) Eyleyüp hulkı sirâyet bendegân-ı hâssına
Böyle cây-ı dil-güşâlar olmada yer-yer binâ
- 3) Sâhibü'l-hayrı ez ancümle bu zîbâ çeşmeyi
Serv-i dîlcûlarla etmiş cennet-âsâ can-fezâ
- 4) Çukadar Ağay-ı Şâhenşâh iken oldı çerâğ
Ya'ni Lâdikli o zât-ı ber-güzîn Ahmed Ağâ
- 5) Oldı mâlik bu makam-ı dil-keşe kıldı nazar
Kim havâsı râhat-efzâ âb-ı pâki gam-zedâ
- 6) Suffa yaptı serviler dikildi himem sarf eyledi
Kim teferrûç eyleyenler ede bir hayrî (!) du'â
- 7) Geldi bir mısra'ile Pertev cevherîn tarih-i sâl
Servli bu çeşmenün havzı bu deryâ güyiyâ

(سرولی بو چشمه نك حوضی بو دریا کویا)

sene 1208

Bu kitabe çeşmenin cephesindedir.

Mad. tar. : mermer, vasat sülûs, birkaç kelime harekeli, herhalde hak-kedilirken yapılmış bazı imlâ hataları var, satır araları cedveli, bozul-mağa başlamış, kitabenin yük. 61 × en. 83 sm. ölçüsünde.

Manzum tarihin şâiri muhtemelen Muvakkit-zâde Pertev Mehmed Efendi (ölm. 1222/1807)'dir ¹².

Neşr. : M. Râif, *Mir'ât*, 35 (hatalı); Tanışık, *Çeşmeler*, II, 388-390 (no. 305/99), (sadece tarih beyti).

B. Notlar

Haydarpaşa iskelesi ve Kadıköyü'nden Ayrılık çeşmesi'ne gi-den yolların birleştiği yerde bulunan bu namazgâh ve çeşme, kita-bede de belirtildiği gibi (krş. çeşme kit. 5. ve 6. satırlar), aslında bir mesire-yeri olarak yapılmıştır. Bununla beraber, aynı zamanda bir menzil olarak da kullanıldığı kabul edilebilir.

Namazgâh ve çeşme, 1208 (1793-1794) yılında, sâbık Çukadâr ağası Lâdikli Ahmed Ağâ tarafından inşa ettirilmiştir. Ahmed

ikinci yarısından itibaren mevcut olduğunu biliyoruz. Bk. M. Erdoğan, *Osmanlı devrinde İstanbul bahçeleri*, Vakıflar Dergisi IV (1958), 173-174. Buradaki iskele'-den Küçük Çelebi-zâde bahsetmektedir bk. *Tarih*, (İstanbul) 1282, 107.

¹² Muvakkit-zâde Pertev Mehmed Efendi için bk. Fatin, *Tezkire-i hâtimetü'l-eş'âr*, Dersaadet 1271, 23; M. Süreyya, *Siicill*, II, 38.

Ağa, Enderun'dan yetişmiş, 1200 Şevval'inde (Ağustos 1786) «Rikâbdâr-ı sultanî» olmuş ve kısa bir zaman sonra tayin edildiği «Çukadâr ağay-ı şâhenşâhî» vazifesinde iken 1201 Zilka'de'sinde (Ağustos-Eylül 1787) çerağ edilmiştir¹³. Ahmed Ağa sahib olduğu bu mevkii, manzarası güzel olduğu için serviler diktirmiş suffa (= namazgâh) ve çeşme yaptırmış, bir «teferrücgâh» hâline getirmiştir. Kitabesinde çeşmeye, «servili çeşme» de denildiği işaret edilmektedir.

Lâdikli Ahmed Ağa, 5 Zilhicce 1211 (1 Haziran 1797)'de ve-fât etmiş ve Ayrılık çeşmesi mezarlığına defnedilmiştir¹⁴. Tama-miyle kaybolan namazgâhından sonra, bugün çeşme de pek harap bir haldedir.

VI. Hafız İsa Ağa çeşmesi

A. Kitabe (çeşme kitabesi)

1. a) Menba'-ı cûy-i inâyet maksem-i âb-ı kerem
b) Hazret-i Sultan Mahmud Hân-ı iskender-vekar
4. a) Meslek-i şâhânesine eyleyüp 'âlem sulûk
b) Hayre meyl etdi cihânın meşrebi bî-ihitiyâr
c) Bak vekil-i kenz-i şâhî Hâfız İsa nam Ağa
d) Kıldı bu hayrât-ı dîlcûyî binâya ibtidâr
5. a) Celb edüp vakf-ı selimiyye'den âb-ı dil-keşin
b) Eyledi bu çeşmeyi ibn-i sebile yadigâr
6. a) Oku Vâsıf su gibi tarih-i cevher-mâyesin
b) Gel su iç kıl Hakk'a hamd işte mu'allâ çeşmesâr

(کل صو اـ یـ قیل حقہ حمد اشته معلا چشمه سار)

c - d Ketebehül-'l-'abdü'd-dâ'i Mustafa Râkım gufire zunûbuhu

1226

Bu kitabe çeşmenin cephesinde ve yukarısındadır. Aslında 17 beyit olan bu uzun manzumenin sadece mühim beyitleri alınmıştır.

¹³ M. Süreyya, *Sicill-i osmanî*'de Lâdikli Ahmed Ağa'nın «silâhdâr-ı şehriyârî» iken çerağ olunduğunu zikretmekte ise de, buradaki her iki kitabeden onun «sâ-bıkan çukadâr ağay-ı şehriyârî» olduğu açıkça görülmektedir (bk. *Sicill*, I, 274).

¹⁴ M. Süreyya, *Sicill*, aynı yer.

Mad. tar. : mermer, güzel ta'lîk (Mustafa Râkım'ın güzel bir yazısı), dört sütun halinde ve satır araları cedveli, kitabe yük. 116×en. 180 sm. ölçüsünde.

Manzum tarihin şâiri Enderûnî Vâsıf Osman Bey (ölm. 1240/1824-1825)' dir ¹⁵, (Vâsıf Osman Bey, *Divân*, (İstanbul) 1257, 258-259).

Neşr. : M. Râif, *Mir'ât*, 91-92 (hatalı); Tanışık, *Çeşmeler*, II, 408-410 (no. 319/113), (sadece tarih beyti).

B. Notlar

Bu çeşme, bir menzil-çeşmesi olarak, Miskinler tekkesi önünde duracak yolcular için (krş. kitabe 5 b. st. : «Eyledi bu çeşmeyi ibn-i sebile yâdigâr»), 1226 (1811) yılında Hâfız İsa Ağa tarafından inşa ettirilmiştir ¹⁶. Hâfız İsa Ağa, Sultan Mahmud II. 'un (1223/1808-1255/1839) saray ağalarından olup, 1223/1808 tarihinde «Musâhib-i padişahî» sonra Hazine vekili ve nihayet Hazinedâr tayin edildi. İsa Ağa, 1230/1814-1239/1823 yılları arasında dârü's-saâde ağalığı vazifesinde bulundu. 1242 (1826/1827) de Şeyhü'l-harem nasbedildi. 1252 (1836-1837) 'de bu vazifeden ayrıldı ve bir müddet sonra vefât etti ¹⁷.

Hâfız İsa Ağa, suyunu Selimiye vakfından temin ettiği bu çeşmeyi «Vekil-i kenz-i şâhî» iken yaptırmıştır.

VII. Sarraçlar menzili

A. Kitabe (çeşme kitabesi)

Sâhibü'l-hayr etdi icrâ iki mâ-ı mustaka
Nûş eden bir kâsesin bulur hayât-ı câvidân
İstirâhat etmeğe bi-tâb olan zuvvâr için
Doğrısı muhtâc idi bir böyle tarha bu mekân
İsteyen alsun vuzu' kılsun namâz etsün du'â
Eylesün tahsil-i gufrân Hudây-ı muste'ân

¹⁵ Enderûnî Vâsıf Osman Bey için bk. Fatin, *aynı eser*, 433; M. Süreyya Sicill, IV, 600; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *aynı eser*, 1953-1956.

¹⁶ İ. H. Tanışık, kitabe metnindeki «Hâfız İsa nâm Ağa» (kit. 4 c. satırı) kelimelerini «Hâfız Aynî Balım Ağa» şeklinde okuyarak, çeşmenin binasını mevcut olmayan bir şahsa atfetmiştir (*Çeşmeler*, II, 410).

¹⁷ Hâfız İsa Ağa için bk. M. Süreyya, *Sicill*, III, 612. Bu zâtın 1238 (1822-1823) tarihinde inşa edilmiş diğer bir çeşmesi de Üsküdar'dadır. Bk. Tanışık, *Çeşmeler*, II, 416 (no. 325/119).

Sermedâ tarihin işrâb et 'utâş-ı ümmete
Suffa-i nâdide 'aynân fiha tecriyân

(صفة نادية عينان فيها تجريان)

sene 1190

Bu kitabe bugün mevcut değildir.

Manzum tarihin şâiri muhtemelen Feyzullah Sermed Efendi (ölm. 1202/1787)' dir¹⁸. Son mısra'ın son üç kelimesini krş. Hz. Kur'an, LV. sûre, 50. âyet.

Neşr. : M. Râif, *Mir'ât*, 38 ; Tanışık, *Çeşmeler*, II, 374-376 (no. 294/38) (sadece tarih beyti).

B. Notlar

Sarraçlar çeşmesi adı ile bilinen bu menzil, kitabesinden öğrenildiğine göre, engeç 1190 (1776) yılında tesis edilmiştir. Namazgâh, çeşme ve çınar ağaçları ile tam bir menzil hususiyeti taşıyan bu mevkiin bânisi malûm değildir. M. Râif, herhalde bir halk rivayetine dayanarak, «ehl-i hayrdan Sarrâç Ahmed Efendi'nin ol-vakt cündilikte olan mahareti ve hayvanata olan ziyade muhabbeti münasebeti ile memerr-i nâs bulunan şu caddede hayvanatı suvar-mağa mahsus büyücek bir çeşme bina etmiş ve etrafına dahi bir çok çınar ağaçları gars eylemiş» olduğunu bildiriyor¹⁹. Kitabeden ise, «bî-tâb olan züvvâr için istirâhat etmeğe», bu mevkiin muh-taç olduğu «iki mâ-ı mustaka-yı «sâhibü'l-hayr»ın, çeşmeden akıt-tığını öğreniyoruz. Gene orada, mevcut suffa (= namazgâh)'sında namaz kılınabileceği işaret edilmektedir.

Bu menzil, bugün tamâmiyle ortadan kalkmıştır.

VIII. Ayrılık Çeşmesi menzili

A. Kitabeler (çeşme kitabeleri)

1. Tamir kitabesi:

- 1) Hân Mahmud'un cenâb-ı kibriyâ
Zâtın etsün menba'-ı lûtf u 'atâ
- 2) Çeşme-i pâki Gazanter Ağa'nın
Bulıcak dehrin mürûrile fenâ

¹⁸ Feyzullah Sermed Efendi için bk. Fatin, *aynı eser*, 187.

¹⁹ M. Râif, *Mir'ât*, 37-38.

- 3) Kapu Ağası kerim-i hayr-i halef
'Ahd-i lûtfunda güzel kıldı binâ
- 4) Geldi bir hayr ehli tarihin dedi
Pâk ihyâ eyledi Ahmed Ağa

(پاك احيا ايلدى احمد آغا)

1154

Bu kitabe çeşmenin cephesindedir.

Mad. tar. : mermer, vasat ince sülüs, bazı kelimeler harekeli, mısralar kartuş içinde, hafif kırmızı boyalı, taşın üst tarafında 11 sm. yüksekliğinde bir su var, kitabe yük. 41 × en. 55 sm. ölçüsünde.

Manzum tarihin şâiri tesbit edilememiştir.

Neşr. : M. Râif, *Mir'ât*, 37; Tanışık, *Çeşmeler*, II, 346 (no 272/66); İstanbul ans., «*Agrılık çeşmesi*» mad. (R. E. Koçu).

2. Tamir kitabesi:

- 1) Dürriye Sultan'ın ruhiyçün el-fâtiha
- 2) 1340

Bu kitabe çeşmenin cephesinde ve birincinin altındadır.

Mad. tar. : mermer, vasat ta'lik, kitabe yük. 17 × en. 74 sm. ölçüsünde.

Neşr. : Tanışık, *Çeşmeler*, II, 346 (no. 272/66); İstanbul ans., «*Agrılık çeşmesi*» mad. (R. E. Koçu).

B. Notlar

Yukarıda kaydedilen birinci tamire âit kitabeden, bu menzilin önce Gazanfer Ağa tarafından tesis edildiğini öğreniyoruz. Orada hüviyeti hakkında sarih bir işaret bulunmamakla beraber, bu zâtın câmi, medrese, sebil ve çeşme gibi bir çok hayır-eserlerine sâhib Bâbü's-saâde ağası Gazanfer Ağa²⁰ olduğu tahmin edilebilir²¹.

²⁰ Bâbü's-saâde ağası Gazanfer Ağa hakkında (ölm. 1011/1603) şimdiye kadar etraflı bir araştırma yapılmamıştır, halbuki İstanbul'da bir çok eser yaptırarak bu şahıs için böyle bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Onun hakkında şimdilik bk. M. Süreyya, *Sicill*, III, 619; M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, (İstanbul) 1336, I, 259-260.

²¹ M. Süreyya, *Sicill*'de yukarıda zikrettiğimizden başka Saray hizmetkârlarından iki Gazanfer Ağa'dan daha bahsetmektedir. Bunlardan birincisi Küçük Gazanfer Ağa olup 1058 (1648) yılında ve diğeri de 1099 (1687-1688) yılında vefat etmişlerdir (bk. *Sicill*, III, 619-620). Bununla beraber kitabede adı geçen bunlardan biri olması uzak bir ihtimal olarak görülmektedir.

Nitekim kitabede, ilk tamiri yaptıran Kapu Ağası Ahmed Ağa için kullanılan «kerim-i hayr-i halef» (1.kit., 3.st.) kelimeleri, ikisinin de aynı vazifeye sâhib olduklarına işaret ediyor olmalıdır. Bu mülâhazaya göre, Ayrılık çeşmesi menzili, engeç XVII. yüzyılın başından itibaren mevcut olmaktadır.

Burası ilk defa 1154 (1741-1742) yılında Kapu Ağası Ahmed Ağa tarafından ihyâ edilmiştir. Elimizde Ahmed Ağa hakkında sarîh bir malûmat yoktur²². Çeşme nihayet ikinci defa, 1340 (1921-1922) yılında Dürriye Sultan «ruhiyçün» tamir ettirilmiştir²³.

XII. Hacı Ömer Efendi menzili

A. Kitabeler:

a. Mihrab.

1) كلما دخل عليها زكريا المحراب

Bu kitabe mihrab-taşının yukarı tarafındadır.

Mad. tar.: mermer, güzel sülûs (hattatı Keresteci-zâde Mehmed Efendi), kitabe yük. 18 × en. 50 sm, ölçüsünde.

Mihrab-âyetidir (Hz. Kur'an, III. sûre, 37. âyet).

Neşredilmemiştir.

b. Çeşme.

- 1) Sâhib
- 2) el-hayrât ve'l-hasenât
- 3) Kalyonlar baş-halifesi
- 4) el-Hâc Ömer Efendi
- 5) gufire zunûbuhu
- 6) sene 1186
- 7) Ketebehu Mehmed Keresteci-zâde

²² M. Süreyya, *Sicill*'de bu sıralarda yaşamış üç Ahmed Ağa'dan bahsetmektedir. Bu şahıslar şunlardır: 1. Kapucı-başı Telhisî-zâde Ahmed Ağa (ölm. 1160), 2. Bâbü's-saâde ağası Ahmed Ağa (ölm. 1164) ve 3. Kapucı-başı Hatman-zâde Ahmed Ağa (ölm. 1167). Kitabede zikredilen şahsın bunlardan hangisi olduğu belli değildir (bk. *Sicill*, III, 253-254).

²³ Dürriye Sultan, Sultan Mehmed Reşad'ın büyük oğlu Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin veremden ölen kızıdır.

Bu kitabe çeşmenin üzerine dikili olan ayrı kitabe-taşındadır.
 Mad. tar.: mermer, güzel sülûs (hattatı Keresteci-zâde Mehmed Efendi),
 son satır halen silinmiştir, kitabe yük. 97 × en. 30 sm. ölçüsünde.
 Neşr.: Tanışık, *Çeşmeler*, II, 372-374 (no. 293/87).

B. Notlar

Bu menzil 1186 (1772-1773) yılında, Kalyonlar baş-halifesi Hacı Ömer Efendi tarafından tesis edilmiştir. Menzilin yanındaki hazirede Ömer Efendi'nin ve âilesinden bazı şahısların kabirleri bulunduğu göre, sâhib olduğu bu mevkide onun bahçesi, bağı veya konağı da mevcut olmalıdır. Haziredeki mezar-taşında, Hacı Ömer Efendi'nin 1191 (1777) yılında vefât ettiği kaydedilmiştir²⁴.

Kitabelerdeki cidden güzel sülûs yazıları Hattat Keresteci-zâde Mehmed yazmıştır²⁵.

XIII. İhlamur menzili

A. Kitabe (çeşme kitabesi)

- 1) Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Kadı kariyesi
- 2) sâkinlerinden merhum ve mağfur Kürt Hasan Ağa
- 3) 21 B. sene 1177.

Bu kitabe bugün mevcut değildir.
 Neşr.: Tanışık, *Çeşmeler*, II, 362 (no. 284/78).

B. Notlar

Menzilin yakın zamanlara kadar mevcut son kalıntısı olan çeşmesi, Kürt Hasan Ağa çeşmesi adı ile de bilinmekte idi. Şimdi yıktırılmış olan çeşme, 1177 (1764) yılında, Kürt Hasan Ağa'nın vefatından sonra ve ona ithafen inşa edilmiştir. Sadece, Kadıköy'ün sâkinlerinden olduğunu bildiğimiz bu zât hakkında başka malûmatımız yoktur. Kitabedeki 21 B. (Receb) 1177 (25 Ocak 1764) tarihi herhalde Hasan Ağa'nın vefât tarihini değil, örneği az olmakla beraber, inşaatın bitiş gününü göstermektedir.

²⁴ Hacı Ömer Efendi için bk. M. Süreyya, *Sicill*, III, 593-594. Burada vefat tarihi yoktur.

²⁵ Burada adı geçen Keresteci-zâde Mehmed hakkında hattatlara dâir tezkiyelerde malûmat bulunamamıştır.

XIV. Selâmi Çeşme menzili**A. Kitabeler:****a. Mihrab**

- 1) کَلَمَا
- 2) دَخَلَ عَلَيْهَا
- 3) زَكْرِيَّا الْمِحْرَابِ
- 4) sene 1194

Bu kitabe müstakil mihrab-taşı üzerindedir.

Mad. tar. : kesme-taş, vasat osmanlı sülüsü, harekeli, yazılar hafif bozulmağa başlamış, kitabe yük. 70 × en. 39 sm. ölçüsünde.

Mihrab âyetidir (Hz. Kur'ân, III. sûre, 37. âyet).

Neşredilmemiştir.

b. Çeşme :**1. Tamir kitabesi**

- 1) 'İffetlü Kethudây-ı Şühî Kadın hazretleri
Bak hulûs-i kalb ile bu hayrı ihyâ eyledi
- 2) Nûş edene hayât olsun gel iç âb-ı zülâlden
Şifâ olsun gel âb iç çeşme-i musaffâdan

(شفا اولسون کل آب ایچ چشمه مصفادن)

1215

Bu kitabe çeşmenin üzerindeki müstakil kitabe-taşındadır.

Kitabe aslı değildir. İkinci defa ihya edilirken asıl taş kaldırılmış bu manzum tarih, ikinci ihyasına âit kitabenin yukarısına ve aynı taşa hakkedilmiştir (Mad. tar. için aşağıya bakınız).

Manzum tarihin şâiri tesbit edilememiştir.

Neşr. : Tanışık, *Çeşmeler*, II, 393 (no. 311/105), (sadece tarih beyti).

2. Tamir kitabesi :

- 1) Zülâl-i 'ayn-ı şevket Hân Mahmud's-şiyem Hakka
Bütün 'atşân âb-ı cûdın irvâ kıldı lütfile
- 2) Revân oldukça şevketle bu suya cûybâr-âsâ
Bu virân çeşme-sâr ihyâsın iymâ kıldı lütfile

- 3) Hazinedâr usta hazretine eyleyüp fermân
O bânûy-ı samîmi hayre igrâ kıldı lütfile
- 4) O bânûy-ı kerem-ver sâyesinde ol-şehenşâhın
Yapup bu çeşme-sârı suyun icrâ kıldı lütfile
- 5) Zaman-ı haşre-dek cûş-âver olsun feyz-i şevketle
O şâhenşa Hakk-ı dünyâyı ihyâ kıldı lütfile
- 6) Kalem-den reşha-pâş oldukta Zîver gevherin tarih
Tabîb usta zülâl-i hayrı icrâ kıldı lütfile

(طیب اوسته زلال خیری اجرا قلدی لطیفله)

1254

Bu kitabe çeşmenin üzerindeki müstakil kitabe-taşındadır.

Mad. tar.: mermer, güzel ta'lîk, satır araları cedvelli, kitabenin zemini yeşil yağlı boya ile boyalı, 6. satır tamamıyla silinmiştir, kitabe yük. 67 × en. 94 sm. ölçüsünde.

Manzum tarihin şâiri Ahmed Sâdık Zîver Paşa²⁶ ise de, bu tarih divanında mevcut değildir.

Neşr. : Tanışık, *Çeşmeler*, II, 398-400 (no. 311/105), (sadece tarih beyti).

B. Notlar

Selâmi çeşme menzili, bu yolun oldukça eski menzillerinden biri olmalıdır. Çeşmenin, yukarıda metni verilen 1. tamire âit kitabesinde (1. satır), burada evvelce bir «hayr» mevcut olup, ih-yâ edildiği açıklanmaktadır. Nitekim menzilin, çeşmenin karşısında bir az ileride bulunan mihrab-taşında da 1194 (1780) tarihi mevcuttur. O halde bu menzil, şimdilik bildiğimize göre, engeç 1194 (1780) yılında tesis edilmiştir. Bu tesisin bânisi hakkında malûmatımız yoktur.

Çeşme bir müddet sonra tamire muhtaç olmuş ve ilk tamiri Kethudâ Şûhî Kadın tarafından 1215 (1800-1801) yılında yaptırılmıştır. Sultan Selim III.'in (1203/1789-1222/1807) harem kethüdalarından olan bu kadın hakkında da elimizde bilgi yoktur²⁷. Bir müddet

²⁶ 6 numaralı nota bakınız.

²⁷ M. Süreyya'nın *Sicill*'de kaydettiği Harem-i hümayun kethüdalarından Şûhî Hatun 1197 (1783) yılında vefat etmiştir (*Sicill*, III, 172). Haydarpaşa'da İb-

sonra Sultan Mahmud II. (1223/1808-1255/1839), 2. tamir kitabesinde zikredildiğine göre, bu mevkie geldiği zaman, çeşmenin tekrar tamire muhtaç olduğunu görmüş ve Hazinedâr Usta'yı onun tamirine teşvik etmiştir. Kitabede adı zikredilmeyen Hazinedâr Usta çeşmeyi, 1254 (1838-1839) yılında tamir ettirmiştir²⁸.

XVII. Çatal - çeşme menzili

A. Kitabeler (çeşme kitabeleri)

1. Bâni kitabesi

- 1) Cezây-ı hayr ü ihsan bulsun (ol-kim ?)
Bu 'aynı kıldı câri behr-i 'atşan
- 2) Dedüm ey dil nedür bu 'ayne tarih
Gönül dedi cezây-ı hayr ü ihsan
(کوکل دیدی جزای خیر و احسان)

kitabenin ortasında : sene 957

Bu kitabe çeşmenin cephesindedir.

Mad. tar. : mermer, girift sülüs, mısralar kartuş içinde, bazı kelimeler tahrip edilmiş, kitabe yük. 29 × en. 49 sm. ölçüsünde.

Manzum tarihin şâiri tesbit edilememiştir.

Neşredilmemiştir.

2. Tamir kitabesi

- 1) Hâce Mahtûme Hanım'ın câriyesi
- 2) Hâce Narkerâb (نارکراپ) Kalfa'nın hayrâtıdır
- 3) sene 1282

Bu kitabe çeşmenin cephesinde ve birincinin altındadır

Mad. tar. : mermer, vasat ta'lîk, cedvelsiz, kitabe yük. 39 × en. 61 sm. ölçüsünde.

Nêşr. : Tanışık, *Çeşmeler*, II, 454 (no. 355/149).

rahim Ağa mescidi'ndeki 1186 (1772) tarihli su hazinesini yaptıran «Şûhî Usta» aynı kadın olmalıdır (M. Râif, *Mir'ât*, 36).

²⁸ İ. H. Tanışık, bu menzile âit kitabeleri birbirine karıştırmış ve yanlış malûmat vermiştir (*Çeşmeler*, II, 398-400).

B. Notlar

Bostancı-başı derbendi menzili'ne çok yakın bir mesafede bulunan Çatal-çeşme; tetkik ettiğimiz yolun ilk-tesis tarihi kat'î olarak tesbit edilebilen en eski bir menzildir. Fakat bu menzilin tesisi hakkında, sadece, bugün çeşmesi üzerindeki güç okunan kitabeden başka, elimizde bir vesika yoktur. Bu girift sülüs yazılı manzum kitabe, çeşmenin ve dolayısı ile menzilin, 957 (1550) yılında tesis edildiğini göstermektedir. Kitabede bânisinin kim olduğu hakkında bir kayıt mevcut olmadığından, bu hususta, maalesef malûmatımız yoktur²⁹.

Çeşme üzerindeki ikinci kitabeden de, onun 1282 (1865-1866) yılında, «Hâce Mahtume Hanım'ın cariyesi Hâce Narkerâb (ناركراب) Kalfa» tarafından tamir ettirildiğini öğreniyoruz.

XVIII. Bostancı-başı derbendi menzili

A. Kitabeler

a. Mihrab

1) كلما دخل عليها زكريا المحراب

Bu kitabe müstakil mihrab-taşı üzerindedir.

Mad. tar.: kesme-taş, adi sülüs, kitabenin zemini açık mavi harfler beyaz yıldız boyalı, kitabe yük. 36 × en. 13 sm. ölçüsünde.

Mihrab âyetidir (Hz. Kur'an, III. sûre, 37. âyet).

Neşredilmemiştir.

b. Çeşme

1. kitabe

1) Bânisi Mahmud-i 'Adlî Gazi Hân

2) بنده سی بناء شرف (قیل بیر احسان ؟)

1247

Bu kitabe çeşmenin ayna-taşı üzerinde ve en üsttedir.

Mad. tar.: mermer, vasat nesih, satır arası cedvelli, kitabe yük. 22 × en. 30 sm. ölçüsünde

Neşredilmemiştir.

²⁹ İ. H. Tanışık, «İhsan Bey çeşmesi» adı ile zikrettiği bu çeşme için, kitabesinde ilk bânisinin adının «zarif olarak» okunduğunu yazmaktadır. Halbuki

2. kitabe

- 1) Bâis-i ihyây-ı dehr oldı vüçüd-ı devleti
Kıldı âb-ı cûdın icrâ sû-besû şâh-ı zaman
- 2) Ni'met-i 'adli bütûn dünyayı dil-sîr eyledi
Teşnegâna verdi hıız himmeti bir taze cân
- 3) Cısr-i derbende husûsa yapıdı bu nev çeşmeyi
Nûş edüp âbın du'a etsün³⁰ o şâha reh-revân
- 4) Tarhı dil-keş, âbıdır mânende-i'âb-ı hayât
Tâk-ı zibâsı müzeyyen hemçü tâk-ı asmân
- 5) Cevherin tarih-i dılcû yazdı Rif'at bendesi
Kıldı Hân Mahmud-i 'Adlî çeşmeden cûdın revân

(قیادی خان محمود عدلی چشمه دن جودین روان)

sene 1247

Bu kitabe çeşmenin ayna-taşı üzerinde ve birincinin altındadır.

Mad. tar. : mermer, güzel ta'lik, mısralar kartuş içinde, yeşil boyalı imiş dökülmüş, kitabe yük. 69 × en. 113 sm. ölçüsünde.

Manzûm tarihin şâiri muhtemelen Halil İbrahim Rif'at Bey (ölm. 1251/1835-1836) 'dir ³⁰.

Neşr. : Tanışık, *Çeşmeler*, II, 430 (no. 336/130), (sadece tarih beyti).

B. Notlar

Bostancı-başı derbendi menzili, şimdiye kadar tetkik edilen menzillerin hususiyet ve faaliyetlerini ihtiva etmekten fazla, bir hudud karakolu (=derbend) menzili durumundadır. Burada, İstanbul'a girecek veya oradan çıkacak yolcular, Bostancı-başı tarafından kontrolden geçirilmektedir. Ayrıca, burasının, yüksek rütbeli yolcular için bir uğurlama ve karşılama mevkii olduğunu da ilâve edelim.

metni verilen kitabede, görüldüğü üzere, böyle bir isim mevcut değildir. İ. H. Tanışık, ayrıca, «tarihi belirsizdir» diyorsa da, tarih sadece ebced ile değil, rakam ile de kitabenin ortasına sarıh olarak yazılmıştır (*Çeşmeler*, II, 454).

³⁰ Halil İbrahim Rif'at Bey için bk. Fatin, *aynı eser*, 154. İ. H. Tanışık, bu manzum tarihin şâirini, dikkate lüzum görmeksizin, 1243 (1827-1828) yılında doğan Rif'at Hüseyin Efendi olarak göstermektedir (*Çeşmeler*, II, 430). Dört yaşındaki bir çocuğun bu güzel tarihi söyleyemeyeceği aşîkârdır.

Osmanlılar zamanında, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, üç kol halinde Anadolu'yu kateden yolların bütün kervanları burada, pek eski zamandanberi kontrolden geçtiğine göre, menzilin tesis tarihinin de, çeşme kitabesinde gösterilen tarihten bir hayli eski olduğu muhakkaktır. Nitekim menzil'in, şimdi esas yerini muhafaza etmeyen mihrab-taşı, yazı ve tezyinat bakımından XVII veya XVIII. yüzyıl üslûbunda olup, kat'iyen 1247 tarihli çeşmenin mimarisi ile uygunluk göstermez. Hatta, burada mevcut kalın gövdeli çınarlar da, bu tesis eskiliğinin diğer bir delilidir

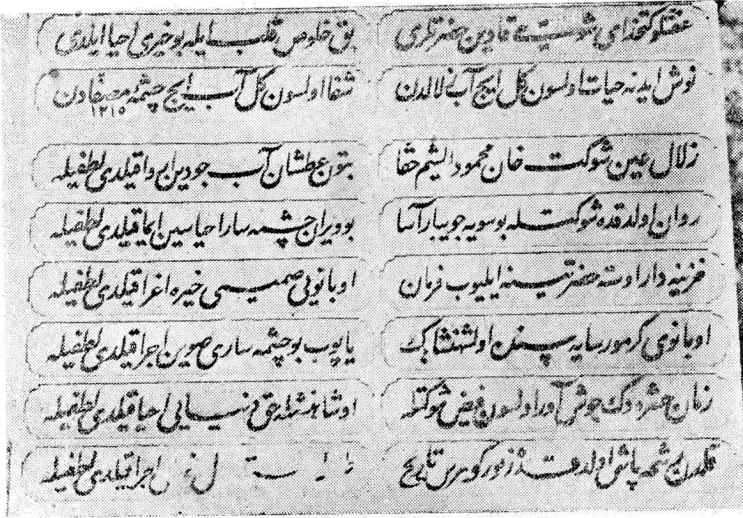
Bu duruma göre, bu menzil pek eskiden kurulmuş ve muhtemelen, örneği önceki menzillerde görüldüğü üzere, müteadid defa tamir edilmiştir. Şimdi çeşme üzerinde bulunan kitabelerden, burasının son defa Sultan Mahmud II. (1808-1839) tarafından 1247 (1831-1832) yılında tamir edildiği anlaşılmaktadır. İkinci kitabenin nâzımın, Padişah'ın «rehrevânın o şâha duâ etmesi için», «bu nev çeşmeyi Cîsr-i Derbend'e husûsen yaptı» ğını söylemesi, yukarıdaki izahattan anlaşılabacağı gibi, hakikatin ifadesi değildir.

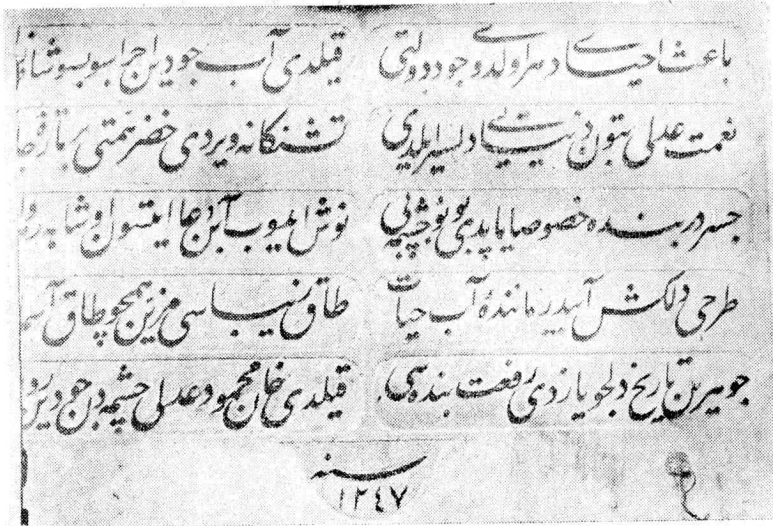
1. Ayrılık çeşmesi kitabeleri

2. Selâmi çeşme namazgâhı

3. Selâmi çeşme kitabeleri

4. Bostancıbaşı derbendi çeşmesi kitabesi